

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 15
(18135)

2012 чылдың
февраль 14,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Шинтиел-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Чазак Даргазының ажил-албаны

ШАГААНЫҢ БУДУУ АЙЫНДА

Шагаа бүдүүзүнде, февральдың 9-10 хүннеринде, ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолдун эгелээшкини-биле республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар, ада-өгбелерниң езу-чаңчылдары чораан чараш, ханы уткалыг чолукшулга езулалын Чазак кежигүннери кожуун, сумуларда эрттирип эгелээн.

Эрткен неделяда Шолбан Кара-оол Чөөн-Хемчик, Өвүр, Мөнгүн-Тайга кожууннарның чурттакчылары-биле ужуражылгалар үезинде хоочуннарга онза хүндүткелин илередип чолукшаан. Чолукшулга дээрге тыва чонунң Шагаа айының бүдүүзүнде албан эрттирер чораан кайгамчык ханы уткалыг бурун сагызыны болгай. Чолукшулга үезинде бурун тыва-тар төрөл-бөлүктөрнүн, аал-о-наштарның аразында арала-кыр, улуг өгбелери-биле чолук-шуп, хүндүткелин илередир чаагай чаңчылдыг чорааннар. ТР-нің Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оол бо чараш езу-чаңчылдың езуун барымдаалап, Чөөн-Хем-иктин Хөндергей сумузунун хо-о-уннары-биле чолукшуп ужу-рашкан. Чолукшулга езулалында Шолбан Кара-оол Хөндергей сумузунун эң-не улуг назылыг очуну, бүгү назынында мал-жыл-агыинга ажилдап чораан, социалистиг күш-ажыл чарышта-рының тиелекчизи Намажап Сү-үн-оолович Кууларга, хоочун ашкы, хөй-хөй салгалдарга «А» еп үжүктү айтып берип, эртем-илигже оруун изээн Көшкен одунаевна Тюлюшке, муңчу алчын, «Даг-Ужу» көдээ ажил-ый кооперативинин удуртукчузу, ТР-нің алдарлыг малчыны, кожуун аадымының каш дакпыр чем-ону Мөңгө-Назын Лодайович ндарга болгаш өске-даа ат-дарлыг хоочуннарга хүндүт-келдин демдээ ак хадактарны су-тп, белекчигеш номнарны берген. Иваның Камбы-лама эргелелинин ама-башкылары кел чыдар Улу-илында бүгү амылыг чүүлдерге

амыр-тайбыңны, Тываның чонунга сайзыралды йөрээп, тускай ном-налды кылганнар. Шолбан Кара-оол Хөндергейге чедер бетинде Чадаана хоорайның эргижирээн ийи каът барак бажыңнарының байдалын хынап көргөнин, сандар-гай бажыңнардан чурттакчы чонну көжүреринин талазы-биле айты-рыгны Чазак Даргазы кичээнге алганын хөндергейжилерге дың-наткан. Ол ышкаш Чазактын мур-нады хөгжүдөр төлөвилелдеринин болгаш эрткен чылда кылып чо-руткан ажилының дугайында тодаргай тайылбырны кылган. Улуг ажилдың аразында эң-не чугулазы болур социал-эконо-миктиг айтырыгларны шиитпир-лээринге девигни бээр Кызыл-Курагино демир-орук тудуу, хө-ндергейжилерниң кол аргыжар республиканың А-162 дугаарлыг автоорукту федералдыг деңгелче шилчиткен түңгелдинде чаартыл-газындан эгелээш, көдээ ажил-агыин, кадык камгалал болгаш өөредилге адырларында чаартыл-галарга хамаарыштыр илеткелди Шолбан Кара-оол кылган. Чазак Даргазы «Өөредилге» национал төлөвилелдин тиелекчизи, грант-биле шаңнадып турган миллионер өөредилге чери — Хөндергейнин ортумак школазының ажилын база онзалап демдеглээн. Каш чыл улаштыр школань сес башкызы тергийн ажылы дээш Россияның Президентизинин болгаш ТР-нің Чазаның Даргазының деткимче акшазы-биле база шаңнадып турганнар. Шагаа айының белээ кылдыр бүдүн класстың дериг-херекселин белекке алып серти-фикатты Шолбан Кара-оол баш-

кыларга тывыскан. Улаштыр Өвүр кожууннун төвү — Хандагайты сумузунга Чазак Даргазы амы-

хууда чолукшулга езулалын эрттиргени кожууннун хоочуннарынга база уттундурбас өөрүшкүлүг болушкун болган. Чазак Даргазы ТР-нің алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тин ниити өөредилге черинин хүндүлүг ажилдакчызы, Өвүр кожууннун хүндүлүг хамаатызы Варвара Делгер-ооловна Лопсан-Серенге, Тыва АССР-нің алдарыг башкызы, РФ-тин ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы, ТР-нің орденинин эдилекчизи Зинаида Байыровна Донгакка, муңчу малчыннар Владимир Варвара-оолович Монгуш биле Светлана Дамбууевна Донгакка болгаш өске-даа он-он хүндүлүг хоочуннарга хүндүлелин илереткен. Өвүр кожууну Тывада эң-не хөй шээр малдыг кожууннар-ның бирээзи болганда, көдээ ажил-агы адырының айтырыг-лары бир кол чери ээлээн. Ылаң-гыя бөрү-биле демисел чорударда малчыннарны араалыг боолар-биле хандыраарының айтырыг-ларын, Кызыл-биле пассажирлер

аргыжылгазын болгаш өөредил-ге, кадык камгалал болгаш тус черниң спорт школазынга автобус бээринин айтырыгларын Шолбан Кара-оол чон-биле сайгарып көргөн. Чазак Даргазы-биле чолукшаан хоочуннар Россияның деңгелинде болуп турар эки чаартылгаларны, акша-шалын, пенсия-пособие доктаамал үнүп турарын чүүлдүгүнүп, Тыва Чазактын кылып чорудуп турар ажилыга бедик үнелелди кыл-ганнар. Өвүрнүн чону кыдыг-кызыгаар черде болгаш, орук-суур айтырыглары чедишкенин шиитпирлеттинеринге онза со-нуургалдыг. Чижээ, Кызыл-Кура-гино демир-орук тудуу ниитизи-биле Тываның сайзыралының оруу деп үнелелди бергеннер. Чазак Даргазы-биле мындыг хевирлиг чолукшулга езулалдары улаштыр Мөнгүн-Тайга кожууннун Мугур-Аксынга, Тываның эң-не ырак-узак сумуларының бирээзи Мөген-Бүренге хөй санныг чоннун киржилгези-биле эрткилээн.

СОЛУГА — БУДУРУЛГЕНИ ХӨГЖУДЕРИ

Алгы-кеш болбаазырадып, оон кылыглар бұдүрер «Усма» биче бұдүрүлгениң продукциязын кызылчылар-даа, улуг-хемчилер-даа билир. Биче бұдүрүлге бодунуң ажылын эгелээш, чаа-ла бир чыл чедип турар-даа болза, олар бараан бұдүрүкчүлөрүниң «Тыва-Экспо-2011» делгелгелер-ярмарказының алдын медалының эдилекчилери болганы хөйүнү чугаалап турар.

Будүрүлгениң удуртукчузу Маадыр Март-оолович Кырлыг-Кара эгелекчи саналды идип үндүргөш, Шагаан-Арыг хоорайның кедээинде эргиде ветеринария лабораториязы турган черде ажылчын баазыын тургузуп, бодунуң чаңгыс үзөл-бодалдыглары биле кады баштайгы базымны кылган. «Баштайгы блины борбак-тажыр» дээни ышкаш, ажылга дески чүве турбаан. Малчын аалдардан алгы-кешти чыыры безин улуг шүүдел — машина-техника, кыварчаар материалдар дээш, чарыгдалдар-ла хөй. А алгы-кешти эттээр — амыр эвес, күш негеттинер кадыг ажыл. Маңаа эр күш херек. Ынчангаш Маадыр Март-оолович сыныш чок ажылдаар күзөлдиг кижилерни чыып, биче бұдүрүлгени ажитканы ол.

Ажылды эгелээринге Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Надежда Масленникова, көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Светлана Куулар аргасүмени кадып, ажылдың уг-шини шын эгелеп алырынга дузаны катканын демдеглээр апаар.

Усмажыларга көдээ ажыл-агый яамызы көдээ ажыл-агый продукциязының бұдүрүкчүлөрүн деткиринге тускай сорулгалыг деткимчени — алгы-кеш эттер дериг-херекселдер садып алырынга республика бюджетинден 3105 муң рубль түнүгө акша-хөрөңгини аңгылап берген. Кожуун чагыргазы кожуунда улуг сонуургал-биле ажылдап эгелээн бұдүрүлгеге оран-саваны тускайлап бээрге, усмажылар боттарының 2200 муң рублин тудуг-септелге ажылдарынче кириштирип, ажылчыннарга ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургускан. Эрткен чылдың эгезинде Калуга облазының Малоярославец хоорайдан 11 аңгы кезек улуг дериг-херекселдерни садып алгаш, ону бұдүрүлгениң оран-савазында эттеп

алган, ам ында ажыл чымыштыг. Чылда 3 муң алгы-кешти эттээр күчү-күштүг станоктарга эрткен чылдың март айдан чыл тончүзүңгө чедир 2500 кезек янзы-бүрү алгы-кешти эттеп болбаазыраткан. Ону бұдүрүлгениң удуртукчузу Маадыр Март-оолович «чыл планын күүседипкен бис» деп санап турары чөптүг. Республиканың кожууннарындан чамдык кижилер адыг, черлик хаван, бөрү, дилги, сарлык кежи чымчадыр эттедип алыр чагыгларны бо-ла эккээр. Тускай күчү-күштүг дериг-херекселдерге мастерниң быжыг, туттунгур холдары эптей салып тургаш, шалага-даа чадып болур кедергей дээн онза эттеттинген алгыларны кылып турарын көөрге, онза-ла.

Шупту сес кижилер мында ажылдап турар бис. Мындыг улуг күчүлүг станоктарга ажылдаары тускай мергежил чокта болдунмас, ынчангаш Көдээ ажыл-агый яамызының чалааны-биле Москва хоорайдан алгы-кеш үлетпүрүнүн эртем-шинчилел институтундан эртем ажылдакчызы Л.А. Комисаров биле Малоярославец хоорайдан «Агромеанизация» ААН-ден инженер-электрик В.К. Тихонов кыска хуусаалыг өөредилгени бистиң бұдүрүлгениң баазыына эрттирген. Ол өөредилгеге Эрзин кожуунда «Кежеге» МУБ-туң алгы-кеш болбаазырадыр биче цегинден — 3, Шагаан-Арыг хоорайдан — 2, Кызыл хоорайдан — 2 база Улуг-Хем кожуунда цехтерден — 8, ниитизи-биле 15 кижилер тускай курстарны эртип, «өлүк кежиниң мастер-технологу», «хой кежиниң мастер-технологу», «алгы-кеш эттээр талазы-биле технолог-тук дериг-херекселдерниң мастер-эптектизи» деп мергежилдерге өөредилге эрткен дугайында херечилелдерни алганы бұдүрүлгелерниң ажылынга ажыктыг болуру чугаажок — деп, Маадыр Март-оолович демдеглээш, —

Биче бұдүрүлгениң удуртукчузу М.Кырлыг-Кара.

өөредилге үезинде алгы-кешти эттээрде химиктиг бұдүмелдерни кайы хирени холуп алырынга, дериг-херекселдерни канчаар шын өйлээринге, специалист кижиниң билиг-мергежилдинге хамаарыштыр солун, ажыктыг, өөредилгиг чүүлдерни шингээдип алганынга шупту өөрүп тур бис — деп өөрүшкүзүн чажырбады.

Станоктарда чай чок ажылдап турар мастерлер Айдың Бюрбю, Эртине Серенчап, Мерген Сотпанын, даараныкчы Алдын-оол Көк-оолдун, алгы-кеш хүлээкчизи Каадыр Кырлыг-Караның, малчын аалдардан, чондан алгы-кеш чыыр, белен продукцияны садып-саарына улуг дузалыг чолаачы Айдың Кырлыг-Кара оларның ажылы макталдыг.

Бир хой азы өшкү кежин технология нормаларына дүгжүп турар кылдыр чымчадыр эттедип алыр болза, өртөө кайы хире болурул? — деп сонуургап айтырарымга:

Чүнүң кежил дээрзинден, оон сортундан дорт хамааржыр. Чижээлээрге, шээр малдың кежин 1 дөрбелчин дециметрни 10 рубльге эттеп болбаазырадыр. Бо дээрге таарымчалыг өртөктер-дир. Сонгаардан келген мастерлер бистиң оон мурнунда кылып турган продукцияны безин көргөш, эки үнелелди берген, кажан химиктиг холуксааларны ажылгап, ажыл-ишти чогууда бээривиске, оон түнели «тергин» болганын демдегледилер. Улуг фабрика, завод-

тардан дудак чок, харын-даа чамдык таварылгаларда ажып турарынысты база онзалады. «Удуур алгы шоодайлар», чоорганнар, дөжөктер кошкун амыдыралдыг тыва кижиге, аңчыларга, аржаанчыларга эң-не эптиг, чиик, чылыг эттер-дир. Бо-ла бүгү ажылдарны кылып тургаш, бұдүрүлгени ам-даа бурунгаар хөгжүдөр бодалдар база бар. Арыг хөм бұдүрер, даараныр цехтери ажыдып алгаш, оон янзы-бүрү продукцияны — алгы тоннар, хол-хаптары, чеңи-чоктар (калдаазыннар), шала чадыглары, автомашина сандайларына чадыглар, акша хаптары, улуг-биче сумкаларны, бажыңга кедер идиктер, суй белектерни бұдүреринге немелде ажылчы олуттарны тургузары планда дээрзин сонуургатты.

Ол бүгү чазак-чагырганы кимчези, удуртукчуңуң тыва туттунгур, эрес-кежээни боттаны бээринге бұдүрер. Бұдүрүлгениң баштайгы делиг чылында орулгалыг ажылчы корум-чурумну туралган бо цехтиң келир үези телиишкинниг дээрзин аңааш көргөш, магададым.

Тус черниц бараан бұдүрүкчүлөрүн деткиир сорулга Тываның Чазаа канчаар-даа улуг деткимчени берип турар оларның ажыл-чорудулганы иди-дир. Ону шын утланыш биле ажылгап, ажылдарны болза, оон чүгге эки алдынар дээрзи билдингир.

Айлаң МОНГУ

Авторнуң тырттырганы тары.

Эттээр адыг кежин дырап, «чараштап» турары.

Эттеп болбаазырадыр станокта.

АДАШКЫЛАРНЫҢ АЧЫЗЫНДА...

Эрес-дидим чоруу

Шөмбүлдериң демниң өг-бүлөзи.

Суд приставы Валерий Шөмбүл үш чаштарның амы-тынын өрттөн камгалап каан. Ол суд ажыл-чорудулгазының тургустунган чурумун хандылар хүлээлгезин ак сеткилди-биле күүседип чоруур. Оон

оолдары Денис биле Артыш Шөмбүл бичизинден тура-ла, адазын бүгү-ле чүүлдерге дөзөксээр, аңаа чоргаарланыр турганнар. Бо удаада оолдар ачазына улуг дузаны каткан.

Шөмбүлдериң өг-бүлөзи Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурда чурттап турар. Валерийниң өөнүн ишти база суд приставтарында ажылдап турар.

2011 чылдың декабрь 13-те оларның кожазы кудумчуда бажыңга айыыл-халап болур часкан. Ветеринарная кудумчузунда 15 дугаар бажыңга өрт үнген. Далай-оол биле Алдынай Иргиттер 13.00-14.00 шактар аразында бажыңын одааш, шык матрацты кургадыры-биле печказынга дөгөп кааш, бажыңын шоочалап кааш, чорупканнар.

Элээн болганда бажыңыга орган Валерий Шөмбүлге бичии огу Денис маңап чедип келгеш, кожазы кудумчуда 15 дугаар бажыңда ужуру билдинмес шимээн дыңнааш, халып баргаш көөрге, кара ыш аразында бичии уруглар

ыглажып турганын дыңнаткан. Денистиң чугаазын дыңнап улуг огу Артыш чылыг хеп-даа кетпейн, олчаан үч халаан. Валерий кажаадан балды ап алгаш, оглунун сомаңнапкан. Халып кээрге, Артыш өрттенип турар мати даштын силгээн турган. Девидээн уу-биле Артыш шоочалаар тудазы-биле катый тура соккаш, бажыңы халаан болган. Бичии Эртине биле Артына база сес хал угбазы Херелмаа ыш аразында угаан-кут чок алгыры ыглашкан турда, бажыңның эжиин ажыткаш, агаарларда даа, ыш читпес айыылга таваржып болур боорга, черинче телефоннапкаш, бичии уругларны чоорган ораап алгаш, боттарының бажыңына эккелгеннер.

Адашкылар эвес болза, бичии чаштарның амы-тыны кара ыштыг өрткө айыылга таваржып болур турган. Кичигейлиг, оварымчалыг, эрес-дидим, дузааргак адашкының ачызында чаштарның амы-тыны алдыганы.

Онза байдалдар яамызының Тыва Республикада эргелели чаштарның амы-тынын алганы дээш, Шөмбүлдү хүндүлүг бижики-биле шаңнаан болгаш өө четтиришкинниң чагааларын чоруткан. Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазының чылдың-на эрттирип турары «Экспо-2011» мөөрейниң «Эрес-дидим чорук» деп номинация Шөмбүл адашкыларга тывыскаан.

Аяс МОНГУ

Суд приставтарының федералдыг албаны ТР-де эргелелиниң специализи.

«АНАЙ-ХААКТАР» ЧАСТЫП-ЛА ТУР...

Уран чүүл

Сарыг шажын

«Анай-Хаак» студиязының артистеринин уян ырылары, каткы-хөглүг оюн-көргүзүлгери тыва эстрадада көскү черни ээлеп турар дээр болза, чазыг болбас. Бо сөстөргө оларның хөй мөгейикчилери катчыр боор. Шынап-ла, «анай-хаакчыларның» концерттеринге чеде бээрге, кижжи бажы кизирт, көрүкчүлөр зал сыңмас болур. Ол дээр-ле чоннуң, аныяк-өскөнниң үнелели-дир. Бөгүн «сылдыстарывыстың» сцена артында чуртталгазын сонургап көөр бис бе? Ынчангаш студияның удуртукчузу, ыраажы, бот-тывынгыр композитор, шүлүкчү, Тываның Арзылаң мөгези Очур Кара-Сал-биле чугаалажып көрээли.

— «Анай-Хаак» студиязының дугайында каксы таныштырып көрүңерем (юридиктиг бүрүткел, административтиг байдалы, акша-хөреңги, оран-савайттары...).

— «Анай-Хаак» хөгжүм студиязы юридиктиг бүрүткел эзулар ажык хөй-ниити организация болур. Мен ооң чингине директору, тургузукчузу болуп турар мен, 4-5 хире кижигүннер бар. Студия хөй-ниити организация болганда, акшаландырышкын айыын-даа келбейн турар. Боттарывыс концерттер, кожууннарже үнүүшкүннер-биле каш акша ажилдап аар-дыр бис. Оран-сава айтыры база нарын, ажилдап, турмуш турган черлеривис-тен чеже-даа үндүр-кири ойлаторган бис, ону ам маңаа чугаалаар болза, төнмөс төөгү болур боор. Ынчангаш кысказы-биле чугаалаар болза, шыны херек, бо хүнде оран-сававыс чок, ол айтырыгны шиитпирлээр ажилды база чорудуп тур бис. Соң-даарта берле бажывыс кырынга чылыгымчак казачалыг апарывыска дегээр-дир мен.

— Студияның тургустунган төөгүзү, хөгжүлдизинин чадаары кандыгы?

— 1993 чылда Сүт-Хөл ко-уунун төвү Суг-Аксы суурга «Анай-Хаак» бөлүү тургустунган. Төлүктүн үндезин кижигүннеринге оң удуртукчузу, тургузукчузу олгаш кол ыраажызы Игорь Ондар, чогаадыкчы композитор, ыраажы, бас-гитарага ойнаар Ондар, гитарист Артыш арыглар, клавишага ойнаар Аян Ондар, баянист, ыраажы Найыр Монгуш, ыраажы Эрес Камзаров амааржыр. Удаваанда оларга Олбан Ондар, Роман Ондар олгаш Чинчи Самба немешкенер. 2006 чылга чедир «Анай-Хаак» төлүк сайырап, чон аразында ады ептереп, ыраажыларының саны өвүдээш, эрге-байдалы бедип, студия апарган. Бо хүнде шупту ыраажыларывысты үш салгалга арып турар бис.

«Шын» солунну таварыштыр «Анай-Хаактың» бурунгаар хөг-үлдизинге бо хүнге чедир улуг түг-хуузу кирип чоруу акы-ыска, башкывыска Игорь Дор-жуевич Ондарга студияның ыраажыларының, дуңмаларының урунундан четтиргенивисти иле-едип, мөгейип, бүгү-ле экини үзеп каарын чөпшээрп көрүңер. Игорь Доржуевич мени база сцена жылынга өөредип, студияның дуртулгазын 2008 чылда чагып-ургап дамчыткан. Бо хүнге дээр л харысалгалыг үүлени күү-едип турарым бо.

— Амгы үеде ажил-чору-улганарда чединишкннер-даа, нарын айтырыглар-даа бар боор а?

— Биске эң-не улуг чединишкн

дээр-ле чоннуң хүндүкел, ынак-шылы болгай. Чонувустуң бисти үнелеп, ырыларывысты дыңнап, оларны кады ыраажып чорууру дээр-ле эң-не улуг шаңнал ол деп бодаар мен, чүге дизе бистин кылып чорууру ажылывыс чүгле чонче угланган. Нарын айтырыглар кажан-даа төнмөс, ынчалза-даа кымны-даа, чүнү-даа ол-бо деп шыдапас мен, ызырып алгаш, бергелери ажып эртип, ишти-хөң-нүвүсте идегеливис ышкынмайн, бурунгаар көрүштүг, демниг болур бис.

— Ыраажыларыңарның күү-седип турар чаа ырыларының авторлары кымнары? Ырызы-ның сөзүн, аялгазын чогаат-пышаан ырлаар ховар салым-чаяанныг аныяктарга кымнар хамааржыры?

— Ыраажыларыңарның көвей кезин ырлап чорууру ырылары боттары чогаадып ап турар. Оларга Айдың Арыг, Аңчы Салчак, Ишкнн огул, Чинчи Самба, Шолбан Ондар, Роман Ондар, Сылдыс, Эрес, Алдын, Аян, Артыш Куулар, Херел Мекпер-оол, Чараш-оол, Түмен дээш, оон-даа өскелери хамаарыштырып болур. Чамдык ыры-ларны мен база чогаатчып бээр-дир мен. Сөөлгү үеде «Хондек» деп студияның аныяк ыраажызы, салым-чаяанныг композитор, аран-жировщик Адыгжы Сарыглар-биле сырый харылзаалыг ажилдап тур бис. Кады элээн көвей ырыларны чогааттывыс. Ол бистин студияның чоок өңнүү кижжи.

— Тываның Чогаалчылар болгаш Композиторлар эвиле-дери-биле харылзааңар канды-гы?

— Чоокта чаа Культура яамызы концерттеринин шынарын, тургузуу хайгаарап көөр, хынаар тускай комиссия тургускан, ол комис-сияже Тывавыстың культура тала-зы-биле алдарлыг ажилдакчы-лары, хүндүткелдиг кижилеривис кирип турар. Композиторлар, чогаалчылар база бар. Ук комис-сия биске концерттин деңгелин канчаар бедидерин сүмелеп, ачы-дузанын көргүзүп турар. Комис-сияның даргазы — Культура яамы-зының ажилдакчызы Аржаана Шиметовна Сүктөр.

— «Дидир-дидир» деңгелинче бадыхсавайн тур мен, ынчалза-даа чон аразында «Бо шагның тыва ырыларының сөстери-даа шала чедимче чок, а аялгалары даштыкы ырылардан оорлат-тынган» деп чугаалар бары чажыт эвес болгай. Оларга дорт харыдан берип көрүңерем.

— Бо хүнде чаңгыс хомуданчыг чүүл: чамдык улус бистин студия чон аразында билдингир боорга, шынап-ла, шала чедимче чок азы мырыңай үен-даян аянга ырлап үнүп кээр аныяктарны база биске хамааржыр деп бодаарлар. Ол ындыг эвес. Бо хүнде аныяк-өскөн

Иика биле Адыгжы Сарыглар.

компьютерни эки сайгарып билер болгаш кым-даа фонограмманы кылып, ырыны бижидип-ап болур байдал бар. Ынчалза-даа кижжи бүрүзү шынары бедик ыры бижип шыдапас болгай. Чогу бистин сту-дияның артистеринин ырыларын шаам-биле көрүп, хынаар-дыр мен. Үе-шагның аайы-биле чаа көрүштөргө, бодаалдарга база чамдыкта чагытыр апар-дыр бис. Ол чүүлдерин чингине тыва дылывыска, аялгавыска дүүшпейн баары шын. Ийе, чамдык ыры-ларда даштыкы аялгалар база бар, бис ону хуужутпайн, чажырбайн, а концерттер үезинде чарлап турар бис. Ыраажы кижжи бир ырыны чарашсынып сонургааш, очулдургааш, чон мурнунга ырлап каарга, ында коргунчуг чүве чок деп бодаар мен. Катап база демдегеп каайн, ол чүгле чамдык ырыларда, чингине тыва хөөнүгү ырыларывыс база бар. Кижжи дыңнаарга, чонда кандыг-даа чугаалар чоруп турар боор, аразында шыны-даа, мөгези-даа бар... «Эки кылган ажыл — элп читпес алдар» деп тыва улустуң үлегер домаанга даянып алгаш, бурунгаар көрүштүг чурттап чоруу-дур мен.

— Номчукчуларывыс сонур-гап турар, Шыңгыраа чүге ырлаваастай бергенил?

— Шыңгыраа амыдырал-чурт-талгазының аайы-биле Тес-Хем кожуунун О-Шынаа сумузунда өөренип-чурттап турар. Концерт-терге ырак черден кээп ырлаар дээр-ле, арай таарымча чок байдал тургустуна берген, ынчангаш ам-дызында ырлавайн турар кижжи. Удавас чаа ырыларын бижип, концерт эрттиреринин дугайында боданып турар улус бис. Ажырбас, Шыңгырааның ырлап эгелээринге идегээр-дир мен.

— «Анай-Хаак» студиязынче аныяк артистерни канчаар хүлээп ап турар силер?

— Чаа ыраажыларны чүгле шилилге-кастинг таварыштыр

хүлээп ап турар бис. Ол база ховар боор, чылда бир-ийи катап. Оларны эрттирбейн киржи, аңаа талантызын көргүзүп шыдапкан кижиниң аксының кижин-ле. Ам удавас база шилилге чорудар деп турар бис.

— «Уян үннер» конкурзуу чоокта чаа болуп эрткен болгай, ооң дугайында чүнү чугаалап болур силер?

— Эстрада ыраажыларының «Уян үннер» конкурзун 8 чыл улаштыр эрттирп келдиз. Аңаа чыл дургузунда чоннуң үнелелин чедип алган, нептеренгей ыры-ларны тодарадып база тускай «Чылдың ыраажызы», «Чылдың ырызы», «Чылдың баштайгы үнүүшкүнү» номинацияларның ээлери көрүкчүлери-вистиң СМС-соңгулдасы эзугаар илередип турар бис. Ол мөөрейде чүгле «Анай-Хаак» студиязының ыраа-жылары эвес, өске-даа артистер, ыраажылар киржи турар. Бо чы-лын «Чылдың ырызы» номинацияга Херел Мекпер-оолдун «Чассыг-байым» деп ырызы, «Чылдың баштайгы үнүүшкүнү» (орус дылда — «дебют года») — дуэт Сылдыс & Эрес тиелзэн. А «Чылдың ыраажызы» номинацияга бо чылын Херел Мекпер-оол биле Түмен дээш соңгаан үннер саны деңгеи берген. Ынчангаш ол шаңналды бо ийи ыраажывыс үлөшкөн.

— Бурунгаар планнарыңар-биле таныштырып көрүңерем, моон соңгаар кандыг хемчеглер, концерттер эрттирер силер?

— Планнарывыс көвей, олар-ның шуптузун чугаалаар болзу-вуса, солунун арыннары чедиш-пейн баар боор. (хүлүмүрээнин илереткен), хөй план тургузарга, бүтпейн база баар, ынчангаш кысказы-биле: «Анай-Хаак» сту-диязы, чүгле бурунгаар! — деп болур.

— Тодаргай харыларыңар дээш четтирдим.

Шончалай МААТЫ-ООЛ чугаалашкан.

Чингис СААЯНЫҢ тырттыр-ган чуруу.

КАНЧЫЫР, ТАНЧЫЫР СУДУРЛАРЫ

Эрткен неделяда Дам-ба Брайбулинг хүрээзин-ге сарыг шажынның улуг судурларының өргүлде-езулаы болуп эрткен. Бо хүрээниң адын тыва дыл-че очулдурарга, «Шажын-ның үрезин ораны» дээр. Тыва чонга улуг өөредиг-ни суртаалдаар буянныг Канчыыр, Танчыыр су-дурларының 108 томун Моолдан эккелген.

Шагаа байырлалын тава-рыштыр албан-биле эккелген бо улуг судурларны төрөл аймак ты-ва чон катчып алгаш, боттарының күжү-биле садып, хүрээге өргүп турар. Ол дээр-ле, канчаар-даа аажок улуг буян болгаш бо судурларның номналдарына олуруп, тейлеп, судурларның боттарына безин дээп, чүдүп алган кижиниң өг-бүлөзине кижик-чол доктаап, сүлдө-сүзүү кезээде бедик, амыдырал-чуртталгазының оруу чырык болур дээрзин хүрээниң камбы-ламазы Орлан-Маадыр башкы (Еше Отсер-хүн херели дег угаанныг) чугаалады.

Ук езулалга киржи чедип келген улуг өгбө Аваа Монгуш болгаш күш-ажылдың хоочуну Михаил Монгуштуң чугаалап турары-биле алырга, амгы үеде аныяк-өскөнниң шажын-чүдүлгеге сонургалы улгадып, чаагай езу-чаңчылдарывысты сагып турары канчаар-даа аажок өөрүнчүг. Бо судурлар моон-даа соңгаар салгалдарның салгалдарына артып каар, оларга чырык мээ-медерелдин өөредин сиңирип, амыдыралга шын орукту айтып берип, шажын-чүдүлгени быжыг-лаарына дуза болур.

Ооң мурнунда чылдарда чү-дүүрүн хоруп турган. Бо судур-ларны номчуп турган лама-баш-кыларны аңгы демиселиниң үе-зинде тудуп хоругдаан. Олар ол-ла олчаан чуртунче эеп келбейн барганнар.

Амгы үеде Канчыыр, Танчыыр номналдарына чон олуруп, тейлеп, чүдүп алыр аргалыг болу берген. Хей-аът бедидип, хай-бачыт, нүгүл арыдар кайгам-чыктыг судурлар тыва чонга бурунгаар байлак депшилгелиг амыдыралдың оруун чырыдып, бедиктерин бедиктеринче үне-ринге канчаар-даа аажок дуза болур дээрзи чугаажок.

Алдинай БАДЫ-ХОО.

Шагаага белеткенириниң, Шагааны байырлаарының езу-чурумунга болгаш сагыыр чаңчылдарының хамаарыштыр сүмелер

Бо чылын тыва чоннуң бурунгу чаңчылы езугаар байырлаар Чаа чыл байырлалын шын езу-чурум-биле демдеглээр деп турары кончуг өөрүнчүг болушкун болду. Моон мурнунда чылдарда Шагаа байырлалының хүнүн бо-ла хажыда бээр турган.

Чижээлээрге, эрткен чылын кыдат езу-биле Кодан чылын уткуур ужурга таварышкан турган бис. Моон сонгаар ыңдыг чазыг кылбазын күзээр ийик бис.

Эрги чылды үдээр, чаа чылды уткуурун тыва чон шаандан тура төвүт бурунгу календарыга үнде-зилеп сагып чораан болгай. Ук календарь мал ажил-агыйлыг, кош-кун чоннарның амыдыралының онзагайына дүүштүргенин утпас болза эки. Кыдат чон тыттып келген төөгүзүндө черле чер ажил-агыйлыг культуралыг чоннарга хамааржыр болгаш оларның календары бистерге, мал соондан көжүп амыдыраар кижилерге, таарышпас. Төвүт календарыга дүүштүрген Шагаа байырлаар чаңчылды үр-вес деп бодаза, Чазактың тускай доктаалы-биле ону быжыгладыр бадыладыр алыры күзеничиг.

Ынчангаш амыр эвес аажы-чаңгы Улу чылын уткуурда, боттары-выска дүүшкен езу-чаңчылы-высче эглип келгенивиске өөрээш, дараазында чүүлү чонга ажыктыг болзун деп бодал-биле сөңнедим. Кодан чылының сөөлгү хүнү бо чылын февраль 21-де дүжүп чыдар. Февраль 22 — чаа үнүп келир Улу чылының бир дугаар хүнү болур. 22-нч даң бажында, азы 4 шактан 5 шакка чедир үеде «чыл бажы чылбырап үнүп келген» деп санаар. Оон эгелээш Шагаа байырлалының чаа үнген Улу чылын алгап байырлаан кол кылдыныглары эгелээр.

Чаа чыл уткууру өг-бүлө байыры болган соонда кижилер шагаа-лаарына ыракта бир ай бурунгаар-ла белеткелдерин эгелей бээр турганнар. Ынчангаш Шагаа байырлалы чүдөн тургустунарын, кандыг онзагайларын болурун билип алыры тыва кижилер бүрүзүңге, ылангыя аныяк салгалдарга солун болгаш ажыктыг чүүл болур.

Эрги чыл эртип, чаа чыл моорлап келгенинин, азы чылдар солчулгазының байырлалы — Шагаа каш яңзы кезектерлиг болур:

1. Бүдүү айы (январь 22-ден февраль 22-ге чедир үе);
2. Эрги чылдың сөөлгү хүнү (бо чылын февраль 21-ге дүжүп турар);
3. Улу чылының бир дугаар хүнү (февраль 22);
4. Саң салыр езулал;
5. Чолукшуур езулал;
6. Шагаа айы азы ак ай (февраль 22-ден эгелеп санаарга, бир ай ажыг хире үе дургузу);
7. Шагаа айында кылыр дагылгалар;
8. Шагааның ак айында хүрээ-хитке чүдүп тейлээр;
9. Суй белек сөңнежир езулал;

Шагдан бээр тыгалар, Топ Азияның өске-даа, бистерин-биле шажыны, материалдыг культуразы чоок чоннары-биле бир дөмей, амыдыралын бо үелерге дүүштүрүп, ук байырлалда сагыыр ужурлуг езулалдарын сагып эрттирип чорааннар.

1. Бүдүү айы азы Шагааның бүдүүзү:

Январь 21-ден эгелээш, февраль 22-ге чедир хүннерин «бүдүү айы» деп адаар.

Февраль 21 эртип турар Кодан

чылының сөөлгү хүнү болган соонда, аңаа чедир таптыг-ла бир ай иштинде тыва кижилер чаа чылды уткуурунга белеткени бээр. Канчаар белеткенирил, чүнү канчаарыл бо үеде, кандыг езулалдар сагыырыл деп айтырылганы тодарадып алыры кончуг чугула.

Кандыг-даа чылды «эргиледи, түледи, эрти-ле» дээш, херекке албаска, хүндүлөвеске салым-чолга багай, кылган үүлөгө ералыг болуп болур деп санаар. Он ийи чыл эрткенде, Кодан чылы катап база-ла амыдыралывиска дедир эглип кээр, бисти эргип, эки-багын деңге онаап чедип келир-ле болгай.

Шагааның бүдүү айында өг-бүлениң улуг, хүндүлүг кижилери, азы башкарыкчылары: кырган-адазы, кырган-авазы, адазы, авазы, даайлары, даай-авалары, акылары, угбалары дээш, оон-даа өске кижилериниң углаашкын-башташкыны, эки эгелээшкени-биле хүрээге барып сүзүглөп тейлээр.

Сүзүглөп тейлеп тура: чүгле «мени болгаш мээң өг-бүлениң кижигүннерин камгала, меңээ болгаш чоок кижилеримге эки чуртталгадан, алдын-мөңгүн эдилел, эңме-тикчок өңчү-хөреңгиден, ажы-төлүмгө бедик эрге-дужаалдан, шалыңы хой ажылдан хайырла, айыыл-халап, аарыглардан, оор-суктан, өрт-суг халавындан, чер шимчээшкенинден камгала» — дээн кижиктиг күзелдерни, бодалдарны бурганнарга чугаалап диленири-биле кызыгаарланмас болза эки. Хүрээлерге чедип, чалбарып тура, эң кол сүзүглээр ужурлуг бодалывис: «эрткен чылда бүгү амылыг амытаннарга хамаарыштыр кылган багай кылдыныгларымны, чазыг болуп соглепкен эрбенин состеримни, өске кижилерге ондур эвес илереткен сагыш-бодалымны өршээңер» — деп лама-башкылардан, бурганнардан, дириг амылгылардан, бойдустан каракка көстүр-даа, көзүлбес-даа эзлеринден, ара-албаты чондан катап-катап өршээл дилеп, сеткилин ханызындан буруузу минир. Чүге дээрге, бисти долганган хары кижилер бүрүзү, дириг амытаннар, курт-кымыскай безин кайы-бир шагда бистиң авалары-выс чораан дээрзин утпас болза кончуг эки. Чижээлээрге, ажылыңарда кым-бир кижини куду коруп, бак соглептеричерге, херек кырында ыңдыг-ла ырак эвес 200, 300 чылдар аразы үелерде ол кижилерниң аватар турганын канчап билир силер? Ынчангаш ыңдыг айыылдыг бодунуң авазы чораан кижиге, азы дириг амылыг амытанга хора чедирбези-биле бүгү кижилер, амылыг чүүлдер биле эгит-найыралдыг, оларга энерелдиг болгаш харысалгалыг сеткилдиг чорааны дээр деп, Ыдыктыг Далай-Лама башкыыс чагып, мага ханмайн чоруурун Шагааның бүдүү айында хенертен сактып келир болзувусса, кончуг эки болур ийик.

Шагааның бүдүү айының 30 хонуунда дуган-хүрээге чаңгыс эвес удаа баар болза, кончуг таарымчалыг. Чүге дээрге, кижилер амытан чылдың 365 хонуунуң дургузунда өскелерге дыка хой хоралыг чүүлдерни боду билбейн, бода-

вайн, чазымдаа ужуру-биле кылган, үүлгөткен болур. А чеже кижиге өжөгөргөн кара сагыш, багай сеткил-биле ыңдыг үүлгөдиглери кылып турары? Бир чыл дургузунда сагыш-сеткилди болгаш угаансарыылды канчаар-даа аажок бокталдырар, хирлендирер кылдыныгларны, хүрүмнү мундан-даа хойну кылыр. Ону арыглаары ыңдыг амыр эвес. Аңаа канчаар-даа аажок улуг күженишкени негеттинер. Ынчангаш ийи-чаңгыс хүрээ баары-биле, азы чаңгыс катап бажыңче лама-башкы чалап, судур номчулар, хам хоруп дүңгүрледири-биле кызыгаарланмазы күзеничиг. Хүрээге тейлээр, лама-хамнарга айызадыры дээрге, бачыдын эвээжедиринден аңгыда, угаан-медерелин эки талаже сайзырадып ажылдадыры, сеткилинге эки, чараш мөзүнү тывылдырып бодарадыры-дыр.

Бүдүү айында чугула кылыр ужурлуг ажылдарның бирээзи сагыш-сеткил арыглаашкынындан аңгыда, чурттаар оран-саваны, ажылдап турар албан черлериниң өрээлдерин, чер-девискээрни, аал-кодан чанын, кажаа-херим иштин хир-чамдан арыглап-аштаары болур.

Чыл дургузунда чыгылы берген сүрээ-бокчан, эрги-каксы херекчок эдилелдерден адырлыр езулалды кылыры дээрге, кижиниң энергиязын чаартыры, аарыг-хоочудан экириинге күштүг ынаышты сеткилге тывылдырыры, аас-кежиктиг болурунун чылдагааннарын оттурары-дыр.

Амгы үениң амыдыралының аайынга дүүштүр, Шагааның бүдүү айында өг-бүлениң херээжен эзлери бажыңнарын чугайлаар, эт-херекселен, орун-дөжек, эдик-хевин чуп-аштаар, кактаар-силгиир ажылды өг-бүлениң кижигүннерин эвилелдеп организастаары кончуг чугула.

Шагааның бүдүү айында (январь 21-ден февраль 22-ге чедир), база Шагааның ак айында (февраль 22-ден март 22-ге чедир) **арага ижи болбас**. Таакпы тыртарын эвээжедир азы шуут тыртпас болза эки.

Буддизмниң өөредииниң чурумун сагыыр болза, бүдүү айында кадыкка эки болзун деп бодал-биле **чагыл эът чириин, өй-чижек чок чеменирин шеглээр**. Шагаа дүжүп келгенде, бүдүүде белеткээ элбек аш-чемин дөмей-ле чооглаар, чири, бот-боттарывиска сөңнежир болгай бис. Ол үеде кижиниң ижин-баары Шагаа мүнү, манчы, хуужуур, хой эъттиг чемнер чигенинден улуг шылгалдага

таваржыр. Бир чеже, оон мурнунда кезек сооттунуп алганы дээр.

Бүдүү айында сагып кылыр ужурлуг чүүлдерге **Шагаа чемин белеткээр** хамааржыр. Ону кылырда кезээлерде өг-бүлө кады чыгып, манчы-хуужуур тудар. Ук езулал өг-бүлениң кижигүннери чоок, демниг болурунга, төрөлаймак деп билишкенин чаш, чалы, аныяк кижилерге билиндиреринге, ону хүндүлөп өөрениринге эки. Чамдык кижилер төрөлдеринден аңгыда, эш-өөрүнүң аалынга, өглеринге, бажыңнарынга барып чыгып, Шагаа чемин кады демниг хөөрежип, каттыржып, ойнап-хөгөп тургаш, кылырлар.

Бо хүннерде **«бүдүү чарар»** деп езулалды кылыр. Улу чылы дүжүп келгенин хүндүткөп уткуурунга хереглээр сорулга-биле бүдүү айында демнежип туруп белеткел алган чемин: «Бистиң аалдың чемин амзап көрүңерем, амданы кандыг-дыр?» — деп кожалары, төрөлдери-биле чооглажыр, үлежир.

Бо үеде сагыыр, эдерер ужурлуг чаңчылга **Шагаада кедер чаа хевин белеткээр** хамааржыр. Колдуунда ол чаңчыл тыва национал тонга хамааржыр. Ынчалза-даа тыва кижилер, ылангыя өгнүң кол кижизи — эр ээзи, кандыг-ла-бир чаа (хөйлен, джемпер, пуловер, костюм-чүвүр дээн хевирлиг) хепти кедери күзеничиг.

Шагааның кол утказы чыл болгаш үе солчушкунунга хамаарышкан болган соонда бүдүү айында өгбелеринге, ада-иезинге, назылап-кыраан өске-даа кижилерге дузалажыры кончуг ажыктыг болгаш чугулазын утпас болзувусса эки.

2. Эрги чылдың сөөлгү хүнү:

Бо хүн Шагааны, чаа чылды уткуп алырының бүгү белеткел ажылдары доостур. Кылып четтикпээн чүүлдерин чедир кылыр. Өг-бүлениң кижигүннери чунуп, банялап алырлар. Душ, ваннага чунуп тургаш, анаа-ла хей-хоозун чүвөлөр бодап чунмас, кижилер бүрүзүнүн кырыңче Будда башкы ийи кош адыштарындан аржаанны кудуп берип турар кылдыр азы Будда башкының кош адыштарының иштинде эм-таң шынар синген аржаан суунда эштип турар кылдыр боданып чунар. «Мага-бодуну чуп-арыглап турар суг ыдыктыг, ынчангаш бо аржаанны мээң чүрээмде саадап олурар Будда башкыга сеткилим арындан сөңнеп тур мен» — деп сүзүглээр күзеничиг. Ол үеде «багай-жарма, хоочу, аарыг, хоралыг күштер Будда башкының меңээ шаңнаан мерген

угаанның ачызында чугула деп тейлевишаан чунар.

Бодунуң мага-бодун арыглап алгаш, өг-бүлө азы-аарыгының аш-чемин ширээ делгээр. Бо хүнде катал-кытыш, күжү кылсып, оон оран-саваны дагын арыглап ги үелерде кижилер хүрээ бүдүү айында болгаш Шагаа да баар болгаш эрги чыл бичилдың аразында дүне колдарыңга тоолдажып, яңа оюннар ойнап эрттирер турар. Амгы үеде улустун хөй кезээлерге азы хөй-ниитингелеринге организастаан ном кыйгырган черге хонары чаңчыл болу берген. Шаанда хүрээлер чанынга одаг кылырээ-бүшкүүр этсир турган чылда мага-бодунга чыгылаарыг-аржык, багай чүүлдү айыыл-халаптан адырлыр чүдүкчүлөр ламаларның ном-судур номчуп каан болганнары-биле азы песте киндизи-биле эът мага-бодун аштааш, хүрээ чанында ның одунче өрттензин дээш езулалды база кылып турган.

Эрги чылдың сөөлгү дүне удувас деп чаңчыл Палден деп дүрзүнчүг бурган-биле башканы солун. Ук чаңчыл тен эгелээш, сонгу чуртта Моол, Тыва, Бурят, Калмык неперээш, амгы үеде чедипейн кадагалаттынып артып болуп турар. Номчукулурду нуургадып, ук чүүлүн ады Палден Лхамо бурганның йында тоолду киридис.

3. Шагааның (Улу чылы бир дугаар хүн) (февраль 22-ден март 22-ге чедир)

Бо хүн даңгаар эртен 4-үезинде Шагаа дүшкен деп санаар. Эрги чылдың сөөлгү хүнүнүн эгелээш (21-ден 22 дүнезинде) кижилер удувайн, ойнап-хитирип тура хонар чаңчыл шагдан непертээн турган. Ындыг чунуңерге чедир чиптээни солугаш Шагааның байырлалына бир онзагай шинчи кирип турган.

Чаа чылдың бир дугаар хүнү үнмээнде-ле, саң салыр лалды күүседип чорудар кижилер белеткенип, аш-чеминиң дээш алгаш, бедик черге үнө бээр. Хүннүн херелдери чаа-ла ил эгелээр билек, саңны салгал келген чеминиң дээжизин сөңнеп. Саң салыр езулалга баарда кая, шиник кылдыр кеттинер чугула. Шагаа байырлалының езулалдарының үезинде тыва национал хеп эгинге салып кедери сүзүк синген уткалыг болур.

Бурунгудан салгал дамчыган Шагааны Тывада күрүңе байырлалы кылдыр чарлаан болуп. Ук байырлалды Тываның Үндүс хоойлузунга кирип, хүлээп алганда, Тываның национал байырлалы кылдыр хүлээп алганы база эвес.

Ынчангаш Шагаа байырлалда тыва эр кижиниң кедер нал хевин (тонун) эңелер, болгаш өгнүң херээжен эзлери ажы-толү даарадып, белеткелери Шагаа белеткениниң бир уткалыг чугула кезээ болур уткууру.

4. Саң салыр езулал:

Саң салыр езулалды яңзы-аарыг-черлерге эр кижилер бүрүзү чыгып болур. Ук езулалды өг-бүлө, хуужуур, хой эъттиг чемнери тоң чугула. «Саң салыр

далга киришпеске, аксының кежи бургуудаар» деп бурунгу кыргынарның чугаалаанында шын болгаш ханы утка бар.

Саң салыр езулал аңгы-аңгы кезектерден тургустунган болур. Каш харлыг болгаш кандыг чылда төрүттүнген кижиге бо езулалды кылыр эргелигил, саң одунга кандыг чемнин дээжизин сөңнээрл, саң салып тура, кандыг йөрээл чугаалаарыл, саң салган черге канчаар тейлээрл, кымнар, кандыг кижиге ук езулалга кирижил дээш, оон-даа өске. Бо айтыргаларга ханын тускай, чоокку үеде үндүрер брошюрага бижири бис.

Саң салыр езулал үезинде алаңгы малчын амыдыралдыг болгаш мал азырап турар тыва кижилер малының аразындан ак өңү хойну (азырал чеди чүзүн малдың кайышы-даа тааржыр) шилип алгаш, оон кудуруундан бажынга чедир сүт чажып: «Улу чылында мал бажы арбын болзун, малым оңа-менди, оор-суктан, ыт-куштан өршээлдиг болзун» деп ыдыктап чалбарыыр.

5. Чолукшур езулал: Чолукшур езулалды чүгле саң салганы соонда кылыр. Аныяк назылыг кижилер улуг кижилерин холдарын адаандан дозуп, шенектеринден тудуп чолукшуп, амырлажыр. Хар аайы-биле чаңгыс хүндаа улуг кижини «улуг» деп хүндүктээр. Амырлажырының утказы — чаа чылда бүдүн-бүрүн, менди-чагай, тодуг-догаа амыдыралды, кадыкшылды, кижик-буяны бот-боттарынга күзежири-дир. Чылдарның эргилдези Шагаада улуг назылыглар-биле чолукшуп, амырлажып, оларны хүндүктээр дээр-ге, чүдөн-даа артык күштүг «Үе» деп күчүтени, кижиниң чылдан чалче немежири турар назы-харын, чурттал эрткен чылдарын онзалап хүндүктээриниң езулалы болур.

Чаа чыл үнүп келгенин соонда, ада-иезинге, өгбелеринге барбас, оларны-биле чолукшур езулалды сагывас кижиге турбас ужур-луг.

Чолукшулга үезинде «хомудал чарар» деп езулалды кылыры бир чугула сагыыр ужурлуг чүүлдерин бирээзи болур. Бо үеде кандыг-даа дайзыннар эптежири, удур-дедир хомудашкан кижилер бот-боттарын өршээр ужурлуг. «Хому-дал, ажыныг-дарыныг эрги чылы-биле арлып чоруй барзын!» деп сүзүглээр чугула болгаш чараш аңчыларның бирээзи.

Амырлашканын соонда чаа чыл үнүп келгени дээш арыг харга ыдып, аңдаштары. Эрги чылда ыпшыг хир-чамдан, каргыш-аткадан, хүрүмден аштанып, ыдырып алыр деп езулалды оюн-аштак аайы-биле кылып, чугулап, өңү-бүрү оюннар ойнап-хөглээр. Шагаада оюннар ойнаары база-ла онзагай езулалга хамааржыр. Чүге дээр-ге, оюн-баштак, каткы-хөг-иле кара күштерни, багай чүвени ыладыры болур. Оон-биле чергештир чер эзлеринге саң оду дам-ыштыр дээжизин сөңнээр аш-еминден артканын үлөжил чиир.

Саң салганын соонда чанып келгеш, торгу-маңыктан даараан аас-шиник тыва хевин кедип алгаш, улуг назылыг өгбелеринге, ада-иезинге сес дагылдыг хадак сунуп чолукшур. Шагааның кол-тказы сиңген кезээ ол болур. Бир эвес өг-бүлөде мырыңай-ла акшып ыраан өгбелери чок болза, хан өрзөн кижилериниң аразындан бо ылын эң улуг назылыг кижизин өлөредип алгаш, ол кижини хүндү-төп, оон кижини амырлажышкын езулалын дамчыштыр четтирер.

Чолукшулга, амырлажышкын езулалдары дээр-ге улуг өгбелер-ин назы-харынга, оларның бүдүр-гөн хөй ажыл-жиге бек үнө-лөлдү, амыдыралдың-катап-катап эглип кээп турар уламчылаашкы-

нынга хүндүткелди демдегеп турар ыдык сеткилдин илередиш-кини-дир. Улуг назылыг өгбеси эр-даа, херээжен-даа кижиге болуп бо-лур. Чолукшулганы сөңнеп турар кижиге чолукшулга дилеп, эреп кел-ген кижизинден бир хар, бир хүн-даа улуг болуп болуру бо езулал-дың солун талазы болуп турар.

Бир эвес кырган-адалары, кы-рган-авалары ийи-ийи болза, олар-ның шуптузунга сес дагылдыг ак хадакты сунуп чолукшур. Даайла-ры, даай-авалары болгаш акылары, угбаларына анаа ак хадактарны сунуп чолукшур. Назыны үелешкек болгаш езу-байдал, эрге-дужаал талазы-биле дең эргелиг кижилер бот-боттарынга көк хадактарны сунуп чолукшурлар.

6. Шагаа айы азы ак ай: Ша-гааның дүжүп келгенин үш хүн улаштыр байырлаар. Ол үеде оюн-тоглаа, ыры-шоор, тоол-тывызык үзүлбес. Оон-биле чергелештир лама-башкылардан чургай айтыр-тыры, соодал-меңгизин тодарды-ры хажыттынмас чаңчылдарның бирээзи болур. Шагааның ак айы 30 хонуктан эвээш эвес хүннер иштинде уламчылаар.

Шагаа байырлалының үезинде кижилер аразында социал болгаш албан-дужаал талазы-биле аңгы-

Өг-бүлелериниң бир чамдызы ада-өгбелеринден салгал дамчып келген ук аймактын кижиниң кам-галалы болуп чоруур кандыг-бир ыдыктыг эдилелин дагыыр. Чижээ, мээң билирим бир өг-бүлө шагдан тура, «хөрүк дагыыр» деп езу-лалды чылдың-на Шагааны уткуп алганының соонда кайы-бир хүн езулап эрттирип турарын билир мен. Чамдык кижилерниң бажы-нарында Далай-Лама башкының сөңнээр ак хадактары бар. Ындыг улуг, ыдыктыг камгалалды анаа-ла дөргө чалап алган турбайн, таптыг-ла бо хүннерде хүндүлөп дагыыр болза, кончуг эки, оон кам-галал хайырлаар күжү немежири, а өг-бүлениң буян-кежиге арбыдаар.

8. Шагааның ак айында хүрээ-хиитке чүдүп тейлээр: Ук чаңчылды Шагааның хажыттынмас кезээ деп санаар. Шагаа үезинде кижилер ийи катап хүрээлерге че-дип тейлээр: бүдүүде, чаа чыл үнүп келгенин соонда. Бүдүү үезинде колдуунда «буруузу миннип» тей-лээр болза, чаа чыл эгелеп турда Улу чылы өршээлдиг болурун диле-п, буян-кежик күзеп тейлээр. Шагааның ак айында ыракта турар хүрээлер эргип, чалбарыг кылырга кончуг эки болур дижири. Эрги Урянхай Тыва үезинде тывалар,

ры-дыр. Оон аңгыда ада-иезинге, өгбелеринге суй белек дамчыштыр чырык черге кижиге болуп чурттаар ховар салымныг кылдыр бодара-дып төрээш, күрүнезинге, арат-чо-нунга ажыктыг, эпиг-эвилең кижиге кылдыр азырап-өстүрүп кааны дээш четтиргенин илередири бо-лур.

Шагаа үезиниң аш-чеми

Шагаа байырлалында эң-не кол сагыыр чүүлдерниң бирээзи — арага ишпес дугайында үстүнде бижээн бис. Амгы үеде тыва кижилерниң арага хайы-биле шынары кудулап, амыдыралы чегей апарга-нын барымдаалааш, Шагаа байыр-лалының бо шажынчы сагылгала-рын ажыглап, Шагаа бүдүүзүнде база ак айда арага ишпестин ак-циязын бүгү Тываның девискээ-ринге чарлаары күзеничиг.

Шагаа байырлалының чеминге Шагаада бузуп чиир хырбача, манчы-хуужуур, дүлген эът, дал-ган-тараа, боова-боорзак, күстен тура шыгжап келгени чөпкек, сар-жаг, кадырган өрөме, бо үениң че-ми — сметана, ааржы, курут дээш-ле, янзы-бүрү национал чемнер хамааржыр. Өгдө, бажында стол-ширээни янзы-бүрү чемнер дээжи-зи-биле каастап делгээр.

Шагаа езулалдарына чугула

өңнүг хадактарны кижини сөөлгү оруунче хөөржүдүп үдеп тургаш, ажыглаар.

Хадакты хүндүткээр кижизинге сунарда, хадактын аксын бээр кижизинче көргүзе мөгөйбишаан тудар. Хадакты алган кижиге хары мөгөйг кылгаш, хадакты ийи хол-дап алгаш, дүргөш, хүндүткелдиг черге салыр. Хадакты сандай кы-рынга, чер кырынга, арыг эвес чер-лерге салып болбас. Хадакты су-нарда, холдун салааларын оон-би-ле шуптузун шыппас. Ону улуг эр-гектин дөзүнге кирип туткаш, адыш-ка сыныштыр салыр.

Ынчаар хадак сунуп чолукшур-дан аңгыда, хадактыг чолукшур деп база бир езулал бар. Хадак сунуп чолукшурда, хадакты ол кижиге бээр, а хадактыг чолук-шуур езулал үезинде хадакты бер-бейн дедир ап алыр. Ындыг хада-кты ээзи үргүлчү бодунга ап чо-руур. Кандыг-даа хар-назылыг кижиге хадактыг чолукшуп бо-лур. Хадактыг чолукшурда, хада-ктын бир ужундан оң холдун чажыг чажар салаазының иштинден хүн аайы-биле ийи катап ораагаш, биче салааның арты талазынче бады-рып алыр. Чолукшулга үезинде ха-даан чолукшуп турар кижизиниң холунга салбайн, холдарының адаандан шенектерин тудуп чо-лукшур.

Чаа чыл дүнезинде черни долгандыр ужуруп чоруур Палден Лхамо бурганның дугайында:

Палден Лхамо тибет буддизм-ниң кол камгалакчызы болгаш Дхарма (буддизм өөредилиниң) сес камгалакчыларының (санскрит дылда-Дхармапалар) бөлүүнде кара чаңгыс херээжен уктуг, угаан-медерелдин езулуг бедик арыг-ланышкынын чедип алган (орус дылда — Просветление) бурган болуп турар.

Палден Лхамо буддизмниң Махаяна өөредилиниң хүртүзүнүң (орус дылда — колесо Учения) кайгамчыктыг бердинген камга-лакчызы болгаш сарыг бөртүглер азы Гелугпа школазының ламала-рынга дорт хамаарылгалыг сагы-зын деп санаттынар. Олар бо бурганны онзалап хүндүткээрлер, ынчангаш ол Далай-Лама башкы-ның болгаш Тибеттин төвү Лхаса хоорайның онзагай камгалакчызы база болуп чоруур.

Төп Азияның моол уктуг чон-нары Лхамону дээр-ге ужуруп чо-руур боорга, Окин Тэңгэр деп адаар. Орус дылче очулдурага «небесная дева» азы «богиня дева» дээр уткалыг. Тыва дылга ол бурганның ады «Тэңгэр Кады-ны» азы «Дээр Кадыны» деп очул-дуртунар.

Бо бурганның дүрзүзүнүң Лха-санын мурнуу-чөөн чүгүнде 150 км. черде турар улуг ламаларның төл-ге кылыр чери — Лхамо Латсо деп хөлүнүн суунуң кырынга көстүп кээп турганының дугайында чугаа-лар бары солун.

Палден Лхамо бурганны сан-скрит дылга Шри Дэви деп адаар. Тибет чонун билип турары-биле Шри Дэви дээр-ге Индиядан укта-лып тывылган канчаар-даа арга-жок коргунчуг, сүртенчиг кара-көк өңнүг мага-боттук херээжен бур-ган болуп турар.

Азия чоннарының хөй кезинде ук бурганның тыптып келгенинге хамаарышкан тоолчургу чугаалар неперенгей болуп турар.

Палден Лхамо бурунгу тоол-чургу чугаалар аайы-биле Дарыгы болгаш Сарасвати-биле бир дөмей угаан-медерел талазы-биле эң бедик черге, чадага чедир сайзы-рааш, бурган шынарлыг апарган амытан болуп турар.

Хүрээлерге чалап азар *танка* деп тускай шажын чуруун кичээ-гейлиг топтап көөр болза, Палден Лхамо кедергей улуг мага-боттук.

(Уланчызы 6-гы арында).

лашпас. Шагааның ак айында эрге-чагырганың янзы-бүрү деңгели-ниң кижилери болгаш албан чер-лери боттарының тус-тузунда улуг назылыг күш-ажылдың хоочунна-рынга, өскүс уругларга, инвалид кемниг кижилерге, амыдыралдың янзы-бүрү бергедээшкениннен кажыдалга, түрегделге таварыш-кан кижилерге енерелдин сеткилин илередип дузалажыры күзеничиг.

7. Шагааның ак айында кы-лыр дагылгалар: Шагааны уткуп алганының соонда ак айда сагыыр ужурлуг чаңчылдарга янзы-бүрү дагылгалар кылыры база хамаар-жыр.

Бо үеде өг-бүлө бүрүзү ботта-рының камгалалдарын дагыры көрдүнгөн. Чамдык өг-бүлелерниң чаңчыл болган езулалы «от да-гыыр» езулал болур. Эрги чылды хүндүткөп үдеп тура, «Кодан чылы менди-чаагай айттанды, аңаа өөрүп, ак чемим дээжизин сөңнеп, моон соңгаар өлүм-чидим, хилин-чек соксаар болзун, аас-кежик, амыр-шөлөөн байдал делгерээр болзун!» деп чалбарыыр турган. Оон узун назынны, кадык болгаш мерген салгалды, улаштыр чурт-тап-амыдыраарына чугула херек мага-ботка күштү, сарылдыг угаанын, төрөн ойт-сигенин, ону ойттаар элбек мал-маганның кол-данып дилээр.

артынчактанып-хөлгеленип алгаш, аал-аалы-биле Самагалтай, Эрзин, Чадаана хүрээлеринге, Моолдун улуг хүрээлеринче барып чалба-рыыр дээш чоруптар турганнар деп, өгбелер хөөрээр чораан. Ма-шина-техника сайзыраан амгы үе-де Тибет, Индия, Моол, Бурят, Кал-мык чурттарының хүрээлеринге ба-рып тейлеп, сүзүглөп аян-чорук кы-лыр арга тыпты бергени өөрүнчүг.

9. Суй белек сөңнежири езулал: Шагааның бир солун болгаш чараш езулалы белектер солур езу-лал болур. Ук езулал чокта Шагаа чаа чылы байырлал шинчи чок болур.

Шагаа айы деп адаарывыс (бо чылды-биле февраль 22-ден март 22-ге чедир) ак айда хүрээ-хиит, дуган эргип болгаш ырак-узак черлерде төрелдеринге аалдап че-дип, чолукшуп, суй белек сунары-албан сагыыр езулалдарның бир-рээзи.

Ада-иезин, өгбелерин өөртүр, амырадыр сорулга-биле оларга суй белектер сунары күзеничиг. Оон аңгыда төрелдеринге, эш-өөр-леринге, тускай хүндүткээр кижилеринге суй белекти бээр дээр-ге тайбың-чаагай, харам эвес берим-челиг сеткилди ыдыктап турары ол болур. Белекти сунуп, мөгөйип ту-ра, база-ла демги «буруу чарар», хомудал чарар» деп езуу сагы-ы-

херек хадактын дугайында тайылбыр.

Тыва чон хадакты эт-хөрөң-гиниң дээдизи деп санап, ажыглап чораан. Хадак хээзиниң, угулзазы-ның, каасталгазының, узун-кыска-зының, өң-чүзүнүнүң аайы-биле аңгы-аңгы болур.

Хадактарның өңнери янзы-бүрү утка-шынар илередип турар:

— ак өңнүг хадак — арыг-чаа-гайны, эң-не эки чүүлдү;

— сарыг өңнүг хадак — бур-ган-шажынны болгаш лама-башкы биле оон өөреникчизиниң аразын-да тудуш быжыг харылзааны;

— көк хадак — кижиниң кырын-да мөңгөде көк Ада Дээдис Бур-ганны болгаш шагдан тура хүндү-кээривис хаан-беглеривистиң ыдыын;

— ногаан хадак — чер-Иевис Бурганывысты, долгандыр деле-гейивис болгаш ында бар бүгү черлер эзлерин;

— кызыл хадак — Хүн Бур-ганны болгаш чемгерикчи болгаш багай чүвени аштап-арыглап турар ыдык ожук-оттун чалбыжын;

Үстүнде айткан беш аңгы ха-дактардан аңгыда, сес дагылдыг ак, көк өңнүг хадактар турар. Оларны ада-иезинге, улуг назылыг өгбелеринге Шагаада сунуп чолук-шурда ажыглаар. Оон аңгыда хүн, ай чуруктуг кара, азы кара-көк

Шагаага белеткенириниң, Шагааны байырлаарының езу-чурумунга болгаш сагыыр чаңчылдарыңга хамаарыштыр сүмелер

(Уланчызы. Эгези 4-5-кн
арынарда).

Ооң мунуп алганы черлик ады — бе биле элчигенниң хайнаа. Палден Лхамо адын мунуп алган ханчин, үстен бүткен далайны сүстүрүп чоруп турар. Ооң мага-боду кара-көк өңүг, халайып шөйлү берген эмиглерлиг, карааның кирбиктеринде болгаш саглаңнаан салында от чалбарып хып турар. Бажының кызыл өңүг дүктери агбайтыр туруп келген. Ол бир холунда очурлуг моң тудуп алган чайып чоруур, а өскезинде — кижжи амытанның чүрээ, карактары, өкпезинден долган кижжи бажының сөөгүндөн кылган улуг мадар аяк тудуп алган чоруур. Лхамонун мага-бодун ханы безин кадып кургаваан, чаа кескен кижжи баштарының дизии каастап турар. Паркежинден даараан белинде хевиниң куру дириг чыланнардан бүткен. Эртинелерлиг бөргүндө беш кижжи бажының сөөктери көстүп турар. Палден Лхамонун бажының дүктөриниң ортузунда азып алганы айны болгаш хиринде хунну Вишну бурган, а арткан каасталгалары аңаа янзы-бүрү бурганнар белекке берген болуп турар.

Лхамонун адының кырында шывын ол бурганның бодунуң-на төрөөн огулунуң кезинден кылган, чүгөн-чуларының орнунда дириг хоралыг чыланнар дыйлаңайнып

турар. Адының хорээнде төлгөлээрде ажылгаар ийи дөрт-булуңчуктар, огулунуң бажының куу сөөгүн база янзы-бүрү аарыглар долган кара хал дергилеп алган.

Бүгү амылгыларның аарыг-аржыктан хилинчектенип олуп турарын кээргээш, Лхамо аарыгларны бодунче сыырып ап чоруур. Буддизмниң чер-делегейге непереп сайзыраарыңга удурлангыр ийикпе азы ону хоруп, чок кылып деп семээр сагыштыгларже Лхамо демги кара хавының иштинде өлүмнүг аарыгларны үндүр салыпкаш, ол дайзыннарны ялалап, когун үзеринге белен.

Ооң адының чаязында өңгек улуг карак бар. Ол карактың канчаар тывылганын дараазында тоолда мынчаар ыдып турар.

Шаг-шаанда чүвеч иргин. Палден Лхамо азы Окин Тэңгэр эге баштай, бурган бооп хууларының мурнунда Ланки дээр чурттуң Шиндже деп хаанының кадыны чораан чүве-дир. Ол хааның кадыны буддизмге кедергей ынак, ооң өөредин даңгаар сүзүг-лээр турган. А хаан боду кызыгаар чок дерзин, дошкун, кара сагыштыг магачын кижжи чораан чүве-дир. Хаанның ындыг аажы-чаңын билбейн, кадын оон оол уруг төрүп

алган. Чаш оол төрүттүп келгеш, адазынга кедергей чоок, ооң кара айындан эртпес кижжи бооп өзүп олурган.

Кадын бир-ле дыңнап турарга, хаан огулун буддизмни чер кырындан чок кылып, ону сүзүг-лөп чоруур бүгү кижжилерни хыдып-кыргырыңче ыдалап турар болган. «Бо ийи адашкылар болбаан коргунчуг үүлгедигни кылырыңга белен апарган дайзыннар-дыр» — деп, кадыгандыр бодангаш, кадын ашааның буддизмниң сайзыралын соксадыр деп салып алган сорулгаларын болдурбазы-биле ооң бүгү аймаан төдү кырып кааптар деп аазаашкынны боду бодунга бээр.

Хаан чер чоруп, аалыңга чок турар үеде кадын огулун өлүргөш, хаанның эң эки дээн адын мунгаш, соңгу чүкче дезиптер. Ол үеде Шиндже хаан чүү болганын билип кааш, кадынның соондан сүрүп чедергеш, чазын тыртып, согун-биле кадынның соонче адыл дүжүргөн. Согун кадынга дегбейн, ооң адының чаязынче кадалы бээр. Кадын тура: «Мээң адымның балыгланган черинден 24 оран-делегейни өттүр көөр, буддизмниң дайзыннарын хайгаарап илередир улуг карак тывылзын, а мен бодумнун күжүмнү мөөнээш, эне-релдиг сарыг шажыңга удур Ланкиниң каржы-дошкун хааннарының аймаан кыдыындан кыра чок кы-

лып шыдаар болуйн!» — дээш, гунну адының чаязынчаа соптарга, шынап-ла, балык черниң орнунга улуг карак берген. А кадын оон эгелээш, ден Лхамо азы Дээр Кадынган болуп чаяаттынып хууңгеш, дээрже ужудуп үнө чүвеч иргин.

Эрги чылдың чаа чыгуу уткужуп, солчур дүнезинде Лхамо черни долгандыр азында улуг карактыг кайгамчык мунуп алгаш, ужудуп Удувайн, ооң-биле ужур кижилер чаа чылда кедергей кижиктиг кижилер санынга деп тоолчургу чугааның амычедир читпейн, чүдүкчү чугаазында неперепгей солун болуп турар.

Хүрээлер бо бурганнар чыраан шажын чуруктары бурганнар чуруктары ышкы кылдыр азып болбас деп чыдаңгаар сагып турар. Ады чевег-хөөрлер болгаш амылгылар эди чир аннарның коргунчуг ээлери Лхамога чагырткан болгангаан-биле ооң чуруун безин лерниң чажыт черлеринге кырындан дуглап каар ужур

Ульяна БИЧЕЛД

Тыва Республиканың төөгү тураскаалдарын камгаал черниң удуртукчузу.

«ХАЙЛЫГ-ЛА ААС, ХАЙЫРААН КҮДЭЭ»

• Чечен чугаа

(Тончүзү. Эгези № 14
«Шында»).

Суурда хууда заправка бары эки болган. Өртөк-ле аарышкылыг. Чоорту Семдеректи ында-мында улустар дилээр апарган. Бензин-даа кудуп бээр, акша-көпөез-даа бергилээр.

Ажылдаан акша-шалыңын ачазы авазыңа берип каарын Семдерек бичизинден-не көрүп келген. Ынчангаш-ла боор, улустуң берген акша-төгериин Семдерек Саянага тутсуп бээр. Чоорту Сереновна бир-ле улустуң чүү-хөөзүн сөөртүп бер дээр апарган. Ам канчаар, күөседир апаар. Оларның хөй кезин үзе-ле бензин кудуп бээрлер.

«Өске эвес, күдээ-хүреген боор кижжи-дир сен, өртөк-хөлезиде-даа канчаар сен, чаңгыс катап дилээрге»-даа дигилээри бар. Ам чүү дээр боор. Өртөк-хөлезини хомудал чок бээр улус бар болбайн аан.

Иешкилер диванга олурупкаш, телевизор көөрүңе ынак улус болган. «Сериял» көөр. Чүс каш дугаары-ла чоруп турар хевирлиг. Хүндүс-ле ам чүү боорун аразында маргышкан-даа оорлар. Суурда хуузуңда хлеб быжырап чер бар. Бир катап оларның далганын-даа сөөртүп берген. Ында Саянаның үе-чергези уруглар-даа бар. «Чараш кадайың Саянаны бистиң аравыска кадып каг, күдээ. Бажыңга чеже оорары ол» — дээш, бирээзи каттыргылаан. «Оо, ооң авазы ынчап өлбес: «Уруум изиг черге быжып каар дээр» — деп өскези чугаалаарга, шупту чир-шоң дүшкенер. «Суурда хөй садыг бар эвес. Бичии садыын улай улгатырып ап боор улус-тур ийин. Бараан сөөртүр күдээ бар-дыр» — деп, бирээзи немеп каан. Семдерек ыт чок чорупкан. Ол иштинде

оларга катчып чораан.

Саяна-биле ийи-чаңгыс суур кезип, хуу садыгларга-даа баргылаан. Ынчан оозу херээжен улустуң хепсын делгезен черге доктаап, янзы-бүрү хепти суйбап, бодунга хемчээй туткаш, көрүнчүк мурнунга кезек шимченгилээр-даа. «Меңээ тааржыр-дыр бе?» — дээр. Семдерек хеп-сын сайгарар эвес: «Тааржыр-ла-дыр» — деп каар. «Ап аайн бе?» — дээр. «Ап ал даан» — деп каар. Семдерек иштинде ада-иезинге баарын, Саяна-биле куруг баар эвес дээрзин бодагылаар, келгеле база үр болу берген. Бир катап сонгаарлаткан-даа. Акша эвээш.

Ол кезээ Семдерек хөй эккелген. «Ону кайыын алдың?» — деп, Сереновна арай сезиктиг айтырган. «Ажылдап алдым» — дээш, Семдерек: «Ам аайлап аардыр» — дээр. «Ам орай-дыр, даарта хүндүс болзун» — деп, Сереновна удурланган. «Эртен мында ажыл бар» — дээр, Семдерек белеткени берген. Авашкылар «сериялын» көрүп олурупкан. Улуг класска өөренип тургаш-ла, кодээде даайы сугга хөй аайлап өөренип алган. Даайы чүгле аңаа аайладыр апарган. Артында шалыпкын-даа. Хойну союп-бузуп турда, оршээл бооп, сериял-даа тонген. Сереновна ижин-хырын аштап кирипкен. Саяна аңаа дузалашкан. Орай дүне мага хандыр изиг-ханнап алгаш, ээти соодукчуга долдур тырааш, чыдып алганнар. Ам чоруурда, ада-иезинге ээттен база ап аар, оларда үргүлчү эът турбас дээрзин Семдерек бодап чыткан.

Эртенінде Семдерек эртежик чорааш, кезээликтей келген. Бажында Саяна орган. «Даарта ада-иемче чоруур бис. Үр-ле болу бердим. Манап турлар боор» — дээр. Саяна кезек ыт чок тургаш: «Аа богда, күжүр эш, буруулуг-ла болдум. Мындыг кеш чолдак тон

аптым, амдызында акша чок калды ышкыжыл. Бичии-ле манаптар бис бе?» — дээр, өрээлинче киргеш, та чүнүң кези чүве, чолдак тон эккелген.

Семдеректиң арны изиш дээр: «Тонну өйү кээрге садып-ла аар ыйнаан. Хевин шкаф сыңмас кижжи чордуң чоп. Биле тура кандаай кижжи сен. Каш катап чылдырар бис. Сээң үең уруглар хлеб быжырап черде-даа ажылдап-ла турар боор чүве-дир. Аваң-биле телевизор баарыңдан ыравас-тыр силер» — деп үнүн арай дыңзыдып, бодалын чугаалай каапкан.

Оо өршээ! Өске өрээлде авазы орган чүве-дир. Ол үе халып келген соонда, ийи холун быктынга даяныпкаш: «Чүү дидир сен! Кадайың чараш кылдыр кеттиңерге сээң эки эвес чүве бе! Мээң уруумнун каяа ажылдаарын сен билер сен бе! Сээң телевизорун көрүп орган бис бе! Уруумну чыт-бустуг машинага алыр деп бе! «Ыно-маркаң» кайыл!» — дээр, тын-тынмас чыккылады-ла берген. Семдеректиң элбер-самдары, хир-чамыдаа чытпаан. Хөй оорлаан кижжи база болу берген. Саяназы: «Сокса, авай!» — деп алгырып чадашкан. Авазы оозун артында ырады идип каап турган. Саяна ыглай берген. Семдерек үнө халаан.

Даштын чайгы чадыр иштинде багай орунга Семдерек боданып чыткан. Сереновна чугааланмышаан, ыды херим даштынче үнө берген. Саяна үнүп келбээр. Семдерек: «Хөй-ле ынча дептим бе» — деп боданып чыткаш, шылазынганьндан удул калган. Эртенінде даштын машина даажы үнгөн. Семдерек херим даштынче үнүп келген. Машинадан шагдаа хептиг кижжи үнүп келгеш, кылаштап келген. «Участок төлээзи, капитан Сарыг-оол» — дээр, холун езулай туткан. Шагдаа Семдеректи машина иш-

тинче кири берген. «Хөй эккеп дөгердиң бе?» — деп айтырган. «Ийе» — деп Семдерек харылап берген. «Кайыын алдың?» — дээр. «Суур бажында Сүгдер-оол дээр акыйга сиген сөөртүп бээримге берди-ле» — деп харылап каан. «Кеш, бажын шоодайлааш, эккел» — дээр. Семдерек эккелген. Олар Сүгдер-оолдун бажыңга келгенер. Ол бар болган. Даштыгаа-ла ону байысаалкан. «Бо оолга хөй бердиң бе?» — дээр. Ашак тургаш: «Меңээ сиген сөөртүп берди. Ийи катап чордувус. Кончуг дузалады. Пенсия үнери элек. Акша чок. Ынчангаш хөлезининге хөй бердим. Кезээзи кончуг оол-дур. Боду чүдүрүп, дүжүрүштү. Бо суурда орта машина бар эвес, бодуңар билир силер» — дээр. «Им демдээ?» — деп шагдаа кадалган. «Кара чаактыг, ак хөй. Солагай талакы кулаан чара кезип каан» — дээр. Шоодайдан баш, кешти уштутарга, шынап-ла, ашактың чугаазы дүжү берген.

Билдине берди. Ажыл ындыг чүве-дир ийин. Буруулуг болдум» — дээр, шагдаа Семдерни шоодайы-биле олурткаш, чорупкан. «Суурга чүү-даа чыдар эвес. Сени билип турдум. Арага-дары-даа ишкениниң көрбедим. Улуска дузаң кадып тур сен. Эр хөй. Чон чугаалажып тур. Сереновна берге кижжи болдур ийин. Чажырып канчаар. Аас-сөс-даа бар-ла. Ол хеймер уруун эмин эрттир өпейлеп каапкан. Чогум оозу улуг аас-дыл чок, томааның уруг дижи. Ажырбас, дунмам. «Ийи боду эптиг болза, иези деп кадай канчаар. Аразында эптиг болза, авазы дег кадай канчаар» деп ырлашкылаар ийикпе. Күдээлдеп деп чүвеч база амыр эвес херек. Мен база билир» — дээр, Сарыг-оол шагдаа каттыргылаан. Семдеректиң ада-иезин, чер-чуртун-даа айтыргылаан. Бажың даштынга шагдаа-биле байырлашкаш,

баштыг шоодайын чадырже каан. Бажың шоочалыг. Дүң чыдар черинде бар болган. «Да. Кончуун аа!» — деп, ол иш бодагылаан.

Норка кези чолдак т садыга ужурун чугаалап ту дужаапкаш, Саяна чанып к Авазы бажында орган. Ара чугаалашпааннар. Боданып Сереновна чаглыг ээги сакты быдаазы ижиксей берген ийикпе, соодукчуну ажы «Оор» дирткен ээттен чүү-дапаан. Соодукчу куп-куруг. аштаттынмаан ижин-хырын, Д хан артыы чыткан. Сереновна дайга олур дүшкеш, курут дукчуже көрүп олуруп-ол аяар тургаш, диванга чыда кен. «Семдеректиң хептиг су чогулу!» — дээр өрээлинден С бергени ол-дур!» — дээр, о чыда дүшкеш, ыглавышаан: « хайың-дыр! Сээң чаныңга кө рым ол бе!» — дээр, кезек бо да — Иштиг кижжи-дир мен, бе! — дээр, улам дыңзыг берген. Сереновна бажы сопкан чүве дег, тура халаан халак, аа халак! Кончуг херээз мени! Хайлыг аасты!» дээр, д ле диванга олур дүшкен.

Ийе харын, «Арт — аытты дыр, аас — ботту човадыр» Тайга черден агып баткан дамырак суг чоокшулажып тышкаш, хемчигеш болуп, о уламчылаар. Бир эвес олар тышпайн онгаар-дескээр а тояп чоруп бээр болза, чө черже сиңип, эстип чиде бээр. Бо ийи аныяктарның харызы эстип читпес-ле боор. Ол каттыштырар ужурулуг база улуг сорунза — боттанып эге чаш төл. Ам идегел чүгле — «С аыйда».

Алдын-оол МОНГУ

Эртем

Доозукчу-2012

СТУДЕНТИМНИНҢ БУРУНГААР БАЗЫМНАРЫ

Көдээ школаларга болгаш институттарга база Тываның күрүнө университетинин тыва дыл болгаш литература кафедрасының доцентизи болуп, 40 чыл ажыр ажилдаан мен. Ол үениң иштинде бистерге, башкыларга, та чеже доозукчу амыдыралдың делгем оруунче үдеттирген чүве. Ону санап түңнээри белен эвес. Доостурган студентилеримниң ажилдавын турар школазы, албан чери республикада барык чок деп хөөрем чокка чугаалап болур.

Февраль 8-те, Эртем хүнүн демдегеп эрттирген болгай. Ынчангаш эртемден апаргылаан студентилерим дугайын «Шынның» номчукчуларынга кыскасы-биле таныштырарын оралдажып көрейин. Амгы үеде Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун дыл секторунда башкарыкчы эртем ажилдакчызы бооп ажилдап турар мен. Секторда 6 эртемден ажилдап турар. Оларның 50 хуузу — иээн доостурган студентилерим. Олар кымнарыл дээрзин таныштырарын филология эртемнеринин кандидатары Надежда Чылбаковна Серээдар (дыл секторунун эргелекчизи), Чүргүй-оол Михайлович Доржу, Полина Сергеевна Серен. База ол ышкаш анык эртем ажилдакчылары Оюмаа Маадыр-оол-овна Саая, Баярсайхан. Олар амгы үеде чоокта чаа тургустунган моол дыл секторунда ажилдай берген. Дыл секторунга кады ажилдап турган студентилерим — филология эртемнеринин кандидатары Майя Дадаровна Доржу, Мария Баазан-овна Мартан-оол. Институттун өске секторларында ажилдап турар эртемден студентилерим — филология эртемнеринин доктору, аас чогаал секторунун эргелекчизи Светлана Монгушовна Орус-оол, эл-ла секторда педагогика эртемнеринин кандидата Маргарита Базыр-ооловна Кунгаа, филология эртемнеринин кандидата, тыва чогаал секторунун эргелекчизи Гран Алдын-ооловна Донгак. База ол ышкаш мээң доозукчуларым — эртем ажилдакчылары: Арина Юлюшовна, Чечек Салчаковна ондан, Василий Савырович Салак, Родион Донгак болгаш өскер-даа хамааржыр.

Амгы үеде бистин институту-нун директору, филология эртемнеринин доктору, академик аадыр-оол Алексеевич Бичелдей үрүнениң башкы институтунун 1-ги курстарын кончук эки өөредилгели доозуптарга, Моолдун үрүне университетининче улуг илилгени эрткеш, өөредилгезин камчылаары-биле шилчиттирген. Ол ону чедишкинниг дооскан.

Чаңгыс коллективке ынча хөй эртемден студентилерим-биле аса ат-сураглыг, ханы билиглиг эртемденнер-биле кады ажилдап турарымны салым-чолумунуң менээ аял берген белээ-дир деп угап-ордап, оларга кезээде чоргаар-анып чоруур мен.

Бо удаада үстүнде адааным студентилеримниң чүгле чаңгызын доктаап, оон эртемче базым-арының дугайын «Шынның» номчукчуларынга сонургадап көрейин. Ол дээрже Надежда Чылбаковна Серээдар-дыр, дыл секторунун эргелекчизи. Надежда Чылбаковна бо хүннерде чырык өрмөчеге чаяттынып бодараанын мугур байырлалын демдегеп эрттир турар.

Ол Эрзин кожунун Бай-Даг колоазын дооскаш, 1982 чылдың үзүндө Кызылдың башкы институтунун филология факультетинин студентизи апарган. 1-ги курс-

ка өөренип эгелээш-ле, бодунун эртемче сундулуун, сонургалын, чүткүлдүүн көргүзүп эгелээн. Филология эртемнеринин доктору, профессор Доржу Сенгилевичинин болгаш улуг башкы Елизавета Боракаевна Салзынмаанын удурткан болгумнеринге киржип, ынчан-на тодаргай темалар-биле ажилдап эгелээн турган. Ол 3-кү курстан эгелеп студентилерин эртем-практиктиг конференцияларынга киржип, 4-5 курстарга өртектиг белектерни-даа, хүндүлел бижиктерин-даа алгылаан. 5-ки курска профессор Доржу Сенгилевичинин удуртулгазы-биле «Тыва чечен чогаалда херээжен улустун овуру-хевир» деп темага диплом ажилын бижээш, ону «кончук эки» деп демдекке камгалаан.

Институтту чедишкинниг дооскаш, көдээ школаларга ажилдаанының соонда, тыва дыл болгаш литература кафедрасының ассистентизи апарган. Ол үеде мен тыва дыл болгаш литература кафедрасының эргелекчизинге ажилдап турган үем чүве. Ынчангаш мен Надежда Чылбаковнаның студент чылдарын база кафедрага ажилдап турган үезин эки билер мен.

Ханы билиглиг, чүткүлдүг, бижиг тура-соруктуг, башкылаашкынның янзы-бүрү арга-методтарын эки билер, студентилер-биле сонургалдыг ажилдаар боорга, кафедраның шийтпирин езугаар Новосибирскин күрүнө университетинин аспирантуразынче өөредип чоруткан турган. Ол анаа өөренип тура, синтаксистин эң берге нарын айтырылганын бирээзи «Тыва дылда ат сөстүг сөглекчи» деп темага кандидат диссертациязын филология эртемнеринин доктору, профессор Майя Ивановна Черемисинанын удуртулгазы-биле бижээш, чедишкинниг камгалаан. Удаваанда бир чыл болгаш Майя Ивановна болгаш Елена Константиновна Скрибник-биле «Мурнуу Сибиринин түрк дылдарында бар, чок, хөй, эвээш дээн уткалыг ат сөстүг сөглекчилер» деп ному үнүп келген. Бо номда тыва дылдың ат сөстүг сөглекчилерин алтай, хакас дылдарның ат сөстүг сөглекчилери-биле деңгеп турары онзагай. Ук ажил университеттеринин улуг курстарының студентилеринге, аспирантыларынга, дыл эртемденнеринге болгаш өске-даа дыл талазы-биле сонургалдыг кижилерге чугула ажыктыг бооп турар.

Амгы үеде Надежда Чылбаковна профессор Майя Ивановнанын удуртулгазы-биле доктор диссертациязын бижип турар. Назы-хары шору улгадып дөгүйдаа берген болза, теоретиктиг болгаш практиктиг дузаны Майя Ивановна үзүк чок чедирип турарын Надежда Чылбаковна аажок өөрүп, четтиргенин илередип чугаалаар киж. Удавас улуг үүле бүдөр, доктор ажылы камгалаттынар дээрзинге бистер, кады ажилдап турар коллегалары, аажок бүзүрөп, манап турар бис. Ынчангаш чорук чогузун, үүле

бүтсүн деп йөрээп каалынар!

Надежда Чылбаковна — хөй санныг эртем ажилдарының автору. Оон ыңай оон эртем ажилында бир онзагай чүве — секторнун сураглыг хоочун эртемденнеринин юбилейлеринге уткуштур оларның парлаттыг ажилдарын шилип чыгаш, тускай чыындылар кылдыр тургускулааны. Юбиярларга тураскааткан байырлыг хуралдарга болгаш тыва бижиктин тургустунганының 80 чыл оюнга тураскаадып эрттирген делегей чергелиг эртем конференциязынга Надежда Чылбаковнанын кылган илеткелдери өскелерге үлегерлиг, бедик деңгелдег болгулаан.

Надежда Чылбаковна сектор эргелекчизи хүлээлгезин ак сеткилдиг, харысалгалыг күүседип турар. Бодунга болгаш өскелерге аажок негелделиг, ындыг чоруу-биле хөй чылдарда шөйлү берген ийи кандидат диссертациязын (К.М.А.Симчит биле Баярсайхан) камгалаттырган. Ынчангаш амгы үеде секторда шупту ажилдакчылар эртем аттыг. Ол дээрже эртем-шинчилел институтунун негелдезинге дүгжүп турарын көргүзүп турар.

Секторда эртем ажилдакчыларының 2012 чылда эртем планы аажок харысалгалыг, хөй тала-лыг: «Тыва дылдың тайылбыр словарының» 3-кү томун төндүр кылыры, «Тыва дылдың этимологиялык словарының» 5-ки томун төндүрери, «Тыва-орус словары» чаартыры, «Тыва дылдың орфографтыг болгаш лингвистика терминнеринин орус-тыва словарын» парлалгаже кириери, ийи монографияны доозары дээш, ажил-ла хөй. Киж бөрүзү хамаарышкан планын күүседир дээш күженишкенин ажилдап турар. Институттун удуртулгазының болгаш сектор эргелекчизинин талазындан негелде шыңгы. Эртемден бүрүзү ындыг негелдеге пат-ла чаңчыккан, өөренип. Ынчангаш эртемден бүрүзү бодунун планын күүседир дээрзинге чигизинг турбас.

Надежда Чылбаковна — эртем ажылын кылып чоруурундан аңгыда, оглу, кызының энерелдиг эргим авазы, оларының идегелдиг чөлөнгини. Уругларының кижизидилгезинче, өөредилгезинче үргүлч сагыш чогаан чоруур үлегерлиг ие.

Хүндүлүг Надежда Чылбаковна! Төрүттүнген хүнүңер таварыштыр институттун болгаш дыл секторунун эртем ажилдакчыларының мурнундан сеткиливистиң ханызындан изиг байырыгысты чедирип, силерниң чогаалдык ажил-ижинерге улуг-улуг чедишкенин, эки кадыкшылды, өлчей-кежикти, өөрүшкү-манайны база ак орукту күзедивис! Оон-биле чергелештир чоокта чаа демдеглээниң эртем хүнү-биле республиканын бүгү эртемденнеринге база кады ажилдап турар төрзүн институтунун эртем ажилдакчыларынга, ылаңгыя эртемден студентилеримге изиг байыр чедирибшаан, ам-даа солун эртем ажилдары-биле, чаагай сеткил-сагыжыңар-биле, ажилгыр-кежээ, эвилеп-ээлдек чорууңар-биле бисти, тыва чонну, өөртүп чорууңарны йөрээп каайн! Курай-курай!!!

Кима МАРТ-ООЛ,
Тываның Улустун башкызы,
ТГШИ-ниң башкарыкчы эртем ажилдакчызы.

ҮЕНИНҢ БАЗЫМЫ-БИЛЕ ДЕҢГЕ...

Аңгы-аңгы чылдарның школа доозукчуларынга мергежил шилип алырынга таарымчалыг болуру-биле Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникуму ажык эжиң хүнүн эрттирген. Оон ажылынга улус ажил-агыйларының адырларының удуртукчулары, сайыттар, өөредилге черлеринин директорлары, күш-ажыл рыногунун талазы-биле специалистер дээш, сонургалдыг талалар киржип, таныштырылганы кылган.

Эге сөстү Кызылдың экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунун директору Рада Казаковна Биче (чурукта) сөстү алгаш, кыска таныштырылганы кылган. Техникум — ортумак тускай эртемниг кадрларны белеткээр талазы-биле Тывада хоочун өөредилге черлеринин бирээзи. Аңгы-аңгы чылдарда ону чүс-чүс доозукчулар доозуп, мергежилдеринин аайы-биле нийтилелдин хөгжүлдизинде үлүг-хуузуң кирип чоруур. Ол тускай ортумак эртемни чедиң алган 16 муң ажыг доозукчуларның аразында билдингир политиктер, башкылар, кооперацияның тергиннери дээш, кымнары чок дээр. Бөгүн техникум экономика болгаш юриктиг адырның сес аңгы мергежилдине сургуулдарны өөредип, күш-ажыл рыногунун негелделеринге дүгжүп турар профессионал билиг-мергежилдиг, чижилгени тургузуптар специалистерни белеткеп турары-биле чоргаарлары. Оон-биле чергелештир массалыг хереглелдин мергежилдери — поварга, хлеб быжырыкчызынга, кондитерге, официантыга, барменге, садыгжыга, эттен кылыглар бүдүрүкчүзүңе, ЭВМ ажыгларчызынга өөренип алыксаан кижилерни хүлээп ап, кыска хуусааның квалификациязын бедидеринин болгаш эде белеткээринин курстарында өөредип турар.

Үениң негелдези база регионун сайзыралының хереглели-биле күрүнө чагыын күүседири-биле «Туризм», «Банк херээ» деп чаа мергежилдерни чедиң алыксаан абитуриентилерин саны эрткен

чылын хөй болганы — сонургал улуг дээрзин бадыткаанын Рада Казаковна чыгып келген школа доозукчуларынга сонургадап, техникумга мергежил чедиң алырынче чалаан.

Тыва Республиканың экономика сайдыының оралакчызы К.Д. Тас-оол, тускай ортумак өөредилге черлеринин ортузунда эге болгаш ортумак тускай эртемниг специалистерни белеткээр талазы-биле быжыг турушту ээлепкен бо өөредилге чери оон амыдыралында онзагай черни ээлеп турарын чугаалааш, республиканың экономика адырында техникумун киржилгезинге доктааган. Амгы үеде экономист киж чүгле экономика болгаш саң-хөө адырының талазы-биле билгилер-биле чепсегленген эвес, а информация технологияларын эки билер, онаанган адырының стратегия болгаш тактиказынга хамаарыштыр шийтпирлерни үндүреринге улуг рольду ойнап турар деп демдегеп, республиканың экономиктиг сайзыралыга хамаарыштыр сайгарылганы кылган.

Техникумун өөредилге талазы-биле эргелекчизи А.П. Ананды бо чылын техникумга мергежилдер аайы-биле өөренип күзелдиг абитуриентилерге чаңгыс аай күрүнө шылгалдаларының кандыг түңнелдери-биле ынаар кирип болурун, кандыг-кандыг чийгелделер көрдүнгенин тодазы-биле тайылбырлаанындан уруглар, оолдар хөйну билеп ап, бо өөредилге чылында ынаар өөренип күзели күштелгени чугаажок.

Айрада МОНГУШ.
Чингис СААЯНЫН тырттыргачан чуруу.

ЫНАК-ТЫР МЕН

Адыңарны адавас мен.
Чагыт болуп артар ыйнаан.
Ынакшааннар хүнү-биле
Шүлүүмнү сээ бараалгадым.
Аткан даңнын хаязы дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Аяс дээрде чырык хүн дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Кежээликтей ашкан хүн дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Орай кежээ айдың ай дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.

Дүне чайнаан сылдыстар дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Тынып чоруур агаарым дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Черде үнген чечектер дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Аккан хемниң кылаңы дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Аяар баткан аккыр хар дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.
Чаржып баткан чаыстың суу дег
Эжим сенээ ынак-тыр мен.

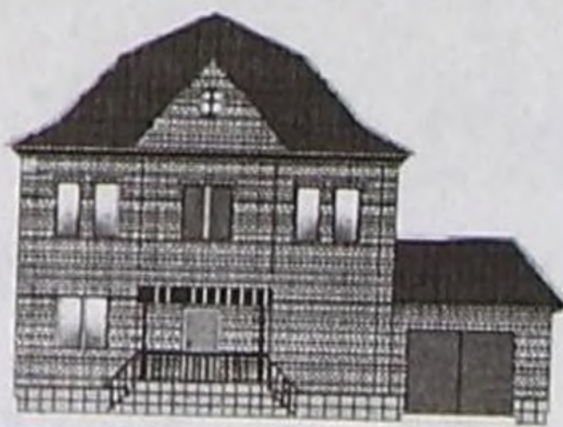
Чаа өгнү садып азы орнап тур бис. Кышкы, чайгы шывыгылыг, көжегелиг. Харылзажыр телефон 8-923-380-41-99.

«МОСКОВСКИЙ №1» ЧУРТТАЛГА-ТУДУГ
КООПЕРАТИВИ БОЛГАШ ЧИЦГИНЕ ПОДРЯДЧИК
«ЭНЕРГОСТРОЙ» КХН Московская кудумчузунда,
«Южный» №10 микрорайонда
коттедждер хоорайын тудуп

эгелээнин дыңнадып
тур (коттедждерниң
шөлү 175 дөрбелчин
метрден 320 дөрбел-
чин метр чедир,
1 болгаш 2 каъттардан тургустунган, долузу-биле чаагай-
жыттынган).

Тудуг кылырының болгаш садып алырының дугайында
«Энергострой» КХН-че
8-905-920-41-01, 8-923-268-
90-73, 8-923-386-80-48;
«Московский №1» чурт-
талга-тудуг кооперативинче
3-45-00, 8-913-343-70-05
телефоннарже долгал
болур.

«ЭНЕРГОСТРОЙ» кызыгаарлаттынган
харысалгалыг ниитилелден
КВАРТИРАЛАР

Объектинин ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каъттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каът тууйбу бажың	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2012 ч., 1 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

КАШ БАЗЫМ ЧЕРДЕ БЫЖЫГ ГАРАЖТАР БАР.
«Ажаалга бапкызы» ААН таварыштыр
ипотекага аш болур.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң
экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң
акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр.
ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ
ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР:
тел/факс: (39422)4-85-29, 8-923-268-90-73,
8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01.
Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редак-
торунуң оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгал-
терия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru;
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура,
өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09,
очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнөр. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 8900. Чагыт 15. Номерни парлагаче дужааганы: график
езугаар — 21.00, черек кырында — 18.00.

Төрүттүнген хүнүдөр-биле!

Бистиң эргим, ынак, улуг хүндүткелдиг ававыс
Клара Оолаковна ДОНГАК 2012 чылдың февраль
3-те 80 харлаан. Бо чурттап келген назынының
50 ажыг чылдарын ол «Чыраа-Бажы» совхозтун
Чыргакы салбырынга малчыннап, күрүнезинге хөй
баш малды өстүрүп берип, «Күш-ажылдын
хоочуну» атты алган. Ол 11 ажы-төлүн өстүргеш,
оларын Төрээн чуртунун төлөптиг хамаатылары
кылдыр чагыг-сүмези-биле кижизиткен.

Ынчангаш улуг өгбевиске, хайыралыг ававыска
черниң чечектеринин эң-не өңгүрүн сунмушаан, ка-
дыкшылды, өөрүшкүнү, узун назынны күзевишаан,
бистиң ававыска чоруп, үнелиг, чедимчелиг, эң
херектиг чагыгларын биске сөңнээрин күзедивис.
80 харлаан эргим, ынак ававыска
Черге чедир мөгейбишаан, йөрээп тур бис:
80 артты сезинмейн,

90 артты тоовайн, 100-ке чедип,
Чедимчелиг чагыгларын биске сөңне.
Шаандагы дайын, тайбың дугайында ырыларың

Чараш, хоюг, ыңдынналдыр ырлап чор-
Чагыттарың, ажы-төлүн, төрелдерин
Чаптап дыңнап, «ам-даа ырла» дижиң,
дилей бээр.

Улуг уруу, уйнуу база
Чаңгыс хүнде төрүттүнген
Улуг өгбө дөзөп, салгап,
Чаагай узун назы назылазың!
11 санныг оолду, кысты

өстүргештиң кижизит-
Олут орбас, чыдын чытпас, эрес-кежээ,
Орлан чаңныг, чечен сөстүг ававыс сээ
Оглун, кызың, көвей санныг уйнуктарың,
Оюнурак баштак-хөглүг

күдээлерин, кенээт-
Октаргайның чараш чечээ розаны сөңнө-
Омак-хөглүг, кадык-чыырак
болурунну күзевиша-
Оон-даа узун назын назылаарың

дужаап тур бис, хүлээнип
Ажы-төлү, уйнуктары, күдээ
кенээттери, төрел

Байырлал-биле

ЫДЫКТЫГ ВАЛЕНТИН АЗЫ
ЫНАКШААННАР ХҮНҮ

Февраль 14 — бүгү делегейниң Ыдыктыг Валентин хүнү.
Байырлал Терни деп рим хоорайга бистиң эраның III веке
Клавдий II хаанның чагыргазының үезинде чурттап чораан
христиан хүрээ ажилдакчызы Валентинниң ады-биле
адаттынган. Оон бээр 17 чүс чылдар эрткен-даа бол, ооң
делегейде нептереңгей байырлалдар одуруунда 2 дугаар
черни ээлеп турары онзагай.

Тывага Валентин хүнүн кандыг
янзылыг демдегледип турарыл? Бо
айтырыг номчукчуга солун болуру
чадавас. Ынчангаш ол дугайын
улуг-бичи чонувустан айтырып,
оларның харыыларын сонуграт-
тывыс:

Чингис Саая. «Шынның»
фотокорреспондентизи:

— Мээң эжим ыракта өөренип
турар. Ынчалза-даа байырлалдың
белээ бар: чүрек хевирлиг косме-
тика. Ооң иштинде кыс кижиге
херек янзы-бүрү чүүлдер эжимниң
сеткилинге тааржы бээринге иде-
геп тур мен. Ол дугайын телефон
дамчыштыр чугаалаарымга, аажок
сонуургаан кижиге.

Түмөн. «Анай-Хаак» студия-
зының аныяк ыраажызы:

— Валентин хүнүн эрттирбес,
херекке-даа албас турган мен. А
Алия-биле таныжып эгелээш,
байырлалды демдеглээр апардым.
Ол хүнүн эң-не чараш белээ кыс
кижиге розалар деп бодаар мен.
А эжим чыл санында аңгы-аңгы,
мээң манавааным белек бээр кижиге
бо.

Айлана Монгуш. ТываКУ-нун
студентизи:

— Бо хүн студентилерниң база
бир улуг байырлалы болгай. Теме-
лыг кежээ соонда, кафе кирер азы
танчылаар-ла-дыр бис. Чамдык
уруглар таныштарының аайы-биле

бажыңыңа-даа эрттирер боор
чорду.

Шончалай Монгуш. Сайгар-
лыкчы. 26 харлыг:

— Ынакшааннар хүнүн студент
тургаш, 2005 чылда ТываКУ-нун
хөй-ниити чуртталга бажыңыңа
кончуг солун эрттирп турганы-
высты сактыр-дыр мен. Кыс-даа,
эр-даа эштеримден чүрек-чагаа-
лар кээп-ле турар. Оларны ол хүн-
нун «почталбоннары» дажып тур-
ган. Мен база эштеримге чагаалар
бижидим. А ынчан ынак кижим чок
чүве. Ынчалза-даа сонуграп тур-
ган огулумче мээң адымдан чагаа
чеде бергенин сөөлүндө ол оолдан
ооң-биле кады таныжа бергенинде
билген мен. Та кым чорудупкан?
Ам-даа билбес бис.

Амгы үеде «Ты и я» деп кон-
цертти көөр болдувус. Чогул ынак
кижизинге хол-биле кылып каан
«чүрекчигеш» бээр болза, солун-
дур ийин. Ону аргып-даарал, чинчи-
биле дизип, чуруп-тудуп-даа бол-
гай-ла. А улуг улус чүрек дүрзүлүг
торт-даа быжырып чигей. Ынакшыл

Дараазында харыылардан Тывада база байырлал бодунун
туружун ээлепкенин эскерип болур. Ынакшааннар хүнүн
аныяктар канчап демдеглевес боор. А «ынакшылда назы-хар»
деп мерген сөстөривис база бар ышкажыгай. Ынчангаш улуг-
чонуус, бөгүн ынак эжинерже, чоок кижилеринерже онза кич-
салып, тывызкысыг белектен сөңнөнер. Ооң харыызы Силерни
өөртүптер.

Шончалай МААТЫ-ООЛ белеткэ

Күш чок деп санаар

2007 чылда Кызылдың №12
школазының Меңги Ва-
лериена МААДЫР-ООЛДУҢ
адынга тывысканы аттеса-
дының чиккенин барымдаа-
лааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Аныяктар болгаш спорт херектерин
талазы-биле яамызы спорттун хоочуну, Тыва Автономнуг обла-
ст болгаш Тыва АССР-ниң хөй дакпыр чемпиону, Бүгү-рос-
с категориязының судьязы

Эрикчиев Бурагович
ЧОКСУМНУҢ

үр аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыда
төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге илередип тур.

Расч. счет № 40603810400000000263
Корр.счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш
массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Орта
Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну
чылдың май 14-те эде бүртүккөн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.
«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 11).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редак-
цияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш
өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.